

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Πέτρος Πουλόπουλος

**Το νόημα και η λειτουργία της αντίληψης στη σκέψη
του Bertrand Russell: Μια ερμηνευτική προσέγγιση
των αισθητηριακών δεδομένων**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Πέτρος Πουλόπουλος

**Το νόημα και η λειτουργία της αντίληψης στη σκέψη
του Bertrand Russell: Μια ερμηνευτική προσέγγιση
των αισθητηριακών δεδομένων**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. Αθανάσιος Σακελλαριάδης, Επίκουρος Καθηγητής, Φ.Π.Ψ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
2. Ιωάννης Πρελορέντζος, Καθηγητής, Φ.Π.Ψ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
3. Διονύσης Δρόσος, Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ.

Ἡ ἔγκρισις τῆς παρούσης μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴ τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

**Στην ιερή μνήμη του
αδελφού μου**

Βαγγέλη Πουλόπουλου

(9/7/1982 - 11/10/2005)

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Ελληνική Φιλοσοφία: Φιλοσοφία των Επιστημών». Ως την ελάχιστη δυνατή μνεία, στην παρακάτω παράγραφο θέλω να ευχαριστήσω όλους όσοι συνέβαλαν στην εκπόνησή της και ιδιαίτερα:

Τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Σακελλαριάδη Αθανάσιο, για την σταθερή υποστήριξή του, τις παραγωγικές υποδείξεις του και το πολύ καλό κλίμα συνεργασίας που διαμόρφωσε συμβάλλοντας τα μέγιστα για την κατάρτιση της εν λόγω διπλωματικής εργασίας. Επίσης, τα άλλα δύο μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, κ. Πρελορέντζο Ιωάννη και κ. Δρόσο Διονύση, που προσέφεραν την πολύτιμη βοήθειά τους σε όλα τα στάδια της συγγραφής της εργασίας.

Τη Διοικητικά Υπεύθυνη του Διδρυματικού Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελληνική Φιλοσοφία: Φιλοσοφία των Επιστημών» κ. Σιούλα Παναγιώτα, η οποία με στήριξε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στις δυσκολότερες φάσεις της εκπόνησης της εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	13
1. Ο βίος του Bertrand Russell.....	18
1.1 Η ζωή του Russell την περίοδο της συγγραφής του <i>Our Knowledge of the External World</i>	19
1.2 Η φιλοσοφική εξέλιξη του Russell.....	23
1.3 Ο πρόλογος του <i>Our Knowledge of the External World</i>	27
2. Ο νεορεαλισμός του Russell.....	29
3. Η φυσιολογία των αισθήσεων.....	32
3.1 Οι αισθήσεις υπό το πρίσμα της ιατρικής.....	33
3.2 Οι αισθήσεις υπό το πρίσμα της βιολογίας.....	36
4. Η επιστημονική μέθοδος στη φιλοσοφία.....	40
4.1 Η γνώση μας για τον εξωτερικό κόσμο (Our Knowledge of the External World).....	44
4.1.1 Σύγχρονες τάσεις.....	44
4.1.2 Η κλασική παράδοση.....	45
4.1.3 Εξελικτική παράδοση.....	50
4.2 Η λογική ως ουσία της φιλοσοφίας.....	54
4.3 Περί της γνώσης του εξωτερικού κόσμου.....	66
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	81
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	87
SUMMARY.....	93

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γνωσιολογία είναι ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με την ανθρώπινη γνώση. Ο εν λόγω κλάδος αναπόφευκτα εστιάζει στις σχέσεις που υφίστανται ανάμεσα στη φιλοσοφία και στις υπόλοιπες επιστήμες και ειδικότερα τις θετικές. Στο πλαίσιο της γνωσιολογίας εγείρονται πολλά ερωτήματα, όμως τα εξής τρία είναι τα κυριότερα: α) Τι γνωρίζουμε; β) Μπορούμε να γνωρίσουμε την αλήθεια; γ) Πώς συγκροτούμε τη γνώση; Η θεωρία της γνώσης επιχειρείται να συγκροτηθεί ως αυτόνομος φιλοσοφικός κλάδος το 1862, όταν ο Eduard Zeller επικεντρώνει την προσοχή του στο εγχείρημα και στο νόημα για μια «θεωρίας της γνώσης».¹

Το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης γνώσης στηρίζεται στην αντίληψη, εφόσον γίνεται αποδεκτό ότι η τελευταία διαδραματίζει τον κεντρικό ρόλο στις δύο κατ' εξοχήν επιστημονικές μεθόδους: το πείραμα και την παρατήρηση. Η αισθητηριακή αντίληψη (sense perception) –η επίγνωση (awareness) ή η σύλληψη των πραγμάτων μέσω της όρασης, της ακοής, της αφής, της όσφρησης και της γεύσης– αποτελεί πρόβλημα που απασχολεί τους φιλοσόφους έως σήμερα και η αφετηρία διατύπωσής του εντοπίζεται στην πρόωμη σκέψη των Προσωκρατικών στην Αρχαία Ελλάδα (περ. 600-500 π.Χ.). Ενδεικτικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από το έργο του Σέξτου Εμπειρικού: «Ο Ηράκλειτος πάλι, επειδή πίστευε ότι ο άνθρωπος για τη γνώση της αλήθειας είναι οπλισμένος με δύο “όπλα”, τις αισθήσεις και τον λόγο (=λογικό)· από αυτά τα δύο θεωρεί ότι οι αισθήσεις είναι αναξιόπιστες και θέτει ως κριτήριο τον λόγο. Την αίσθηση την ελέγχει ως αναξιόπιστη αναφέροντας κατά λέξη: “κακοί...εχόντων”, που ισοδυναμεί με τη φράση: το να δίνει κανείς εμπιστοσύνη στις άλογες αισθήσεις είναι γνώρισμα των βάρβαρων ψυχών».²

¹ Γ. ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γνωσιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2009, σ. 21.

² Η. DIELS – W. KRANZ, *Οι Προσωκρατικοί: Οι Μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, τόμος Α', επιμ. – απόδοση στα Νέα ελληνικά: Βασ. Α. Κύρκος, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2008, 2^η έκδοση, σ. 332.

Ο Αλκμαίων ο Κροτωνιάτης, γιατρός και φυσικός φιλόσοφος που έζησε κατά την περίοδο ακμής της πυθαγόρειας σχολής στην Σικελία κατά τα τέλη του 6^{ου} και στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, ήταν προσεκτικός και απροκατάληπτος ερευνητής και γι' αυτό παρατήρησε πρώτος ορισμένες εσωτερικές δομές του σώματος των ζώων. Έτσι οδηγήθηκε στην ανακάλυψη ότι τα αισθητήρια όργανα συνδέονται με τον εγκέφαλο. Κοντολογίς, η διαδικασία της γνώσης δεν εξαντλείται στην πρόσληψη αισθητηριακών δεδομένων μέσω των αισθητήριων οργάνων, αλλά περιλαμβάνει και μια νοητική επεξεργασία τους. «Όλες οι αισθήσεις συνδέονται κατά κάποιο τρόπο με τον εγκέφαλο», υποστήριζε ο Αλκμαίων.³ Άλλωστε χαρακτηριστικό είναι και το εξής απόσπασμα από το διάλογο *Φαίδων* του Πλάτωνος (96b): «Ἡ μήπως κανένα ἀπ' αὐτά (σ.σ. αἷμα [Ἐμπεδοκλής], ἀέρας [Ἀναξίμενης, Διογένης] πυρ [Ἡράκλειτος]) ἀλλὰ ο ἐγκέφαλος εἶναι αὐτός, που μας παρέχει τις αισθήσεις, της ακοῆς, της ὄσφρησης και της ὄρασης και ἀπὸ αὐτά γίνεται κατόπιν ἡ μνήμη και ἡ κρίση κι ἀπ' τὴ μνήμη και τῆς κρίσης, ὅταν κατασταλάξουν, προκύπτει κατόπιν κατ' αὐτὸν τρόπο ἡ ἐγκυρη γνώση;»⁴

Ο Δημόκριτος (γεννήθηκε στα Άβδηρα το 460 π.Χ.) από τη μεριά του, ὅπως ἔκαναν νωρίτερα οἱ Ἡράκλειτος και Παρμενίδης, εκφράζει επιφυλάξεις ἔναντι τῆς αἰσθήσης και τῆς αξιοπιστίας τῆς: «Υπάρχουν δύο μορφές γνώσης, μία γνήσια και μία σκοτεινή. Στη σκοτεινή ἀνήκουν ὅλα τούτα: ὄραση, ἀκοή, ὄσφρηση, γεύση, ἀφή. Ἡ ἄλλη ἡ γνήσια εἶναι διαφορετική [...]». (DK68B11) «Συμβατικό εἶναι τὸ γλυκὸ και τὸ πικρὸ, συμβατικὸ τὸ ζεστὸ και τὸ κρύο, συμβατικὸ και τὸ χρῶμα. Ἀληθινὰ εἶναι τὰ άτομα και τὸ κενό». (DK 68B9). Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ἀντικείμενο δημιουργεῖ διαφορετικὲς αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις σε διαφορετικὸς ἀνθρώπους ὁ Δημόκριτος δὲν ἐντοπίζει τὴν αἰσθήση ἀποκλειστικά στο ἀντικείμενο, ἀλλὰ τὴ θεωρεῖ ἀποτέλεσμα ἀλληλεπίδρασης μεταξύ τοῦ ἀντικειμένου και τοῦ αἰσθητηριακοῦ μηχανισμοῦ τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Συνεπῶς μία αἰσθήση συμβατικὴ, ἐπιφανειακὴ και ἀνίκανη νὰ εἰσχωρήσει στο βάθος και στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων.

³ H. DIELS – W. KRANZ, *Οἱ Προσωκρατικοί: Οἱ Μαρτυρίες και τὰ ἀποσπάσματα*, τόμος Α', σ. 416.

⁴ H. DIELS – W. KRANZ, *ὁ.π.*, σ. 419.

[...] Η γνήσια γνώση δεν εξαρτάται από την αίσθηση, αλλά βασίζεται στη νόηση. [...] Η νόηση έχει τη δυνατότητα να διεισδύει στις πιο «λεπτές» και δυσδιάκριτες περιοχές της πραγματικότητας, για τις οποίες δεν μπορούμε να έχουμε κανένα αισθητηριακό δεδομένο: ο λόγος για τα άτομα και το κενό.⁵

Η σύγχρονη επιστήμη επιβεβαίωσε σε μεγάλο βαθμό την ατομική θεωρία των Λεύκιππου και Δημόκριτου (ειδικά η προσέγγιση τους στα αισθητηριακά δεδομένα ήταν εξαιρετικά εύστοχη για τα δεδομένα της εποχής), αλλά και πολλών άλλων αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων. Υπήρχαν βέβαια και περιπτώσεις πρώιμων φιλοσοφικών θεωριών, οι οποίες διαψεύστηκαν από τα νέα επιστημονικά δεδομένα.

Πάντως, ένα πρόβλημα το οποίο ταλανίζει ακόμη έως σήμερα τους επιστήμονες διάφορων κλάδων, μεταξύ αυτών και της φιλοσοφίας, είναι αυτό της αντίληψης. Πρόκειται για ένα συνεχές και παραδοσιακό πρόβλημα, το οποίο δημιουργείται από τα αντιληπτικά φαινόμενα των παραισθήσεων και των ψευδαισθήσεων⁶: εάν αυτού του είδους τα λάθη είναι πιθανά, πώς μπορεί η αντίληψη να είναι αυτό που διαισθητικά φαίνεται να είναι, μία απευθείας και άμεση πρόσβαση στην πραγματικότητα; Αυτό το πρόβλημα δεν είναι το ίδιο με το επιστημολογικό πρόβλημα του πώς η αντίληψη μπορεί να μας δώσει γνώση του εξωτερικού κόσμου. Αυτό συμβαίνει γιατί το πρόβλημα της αντίληψης είναι ένα είδος παράδοξου, το οποίο εγείρεται ανεξαρτήτως από το επιστημολογικό θέμα. Η δομή του προβλήματος είναι απλή: η αντίληψη δείχνει διαισθητικά να είναι «άνοιγμα» προς τον κόσμο, αλλά αυτό το γεγονός του «άνοιγματος» απειλείται από την αντανάκλαση πάνω σε ψευδαισθήσεις και παραισθήσεις. Γι' αυτό η αντίληψη, όπως κανονικά την καταλαβαίνουμε, δείχνει να είναι αδύνατη.

Η προβληματική της παρούσας εργασίας θα εστιάσει στο επιστημολογικό ζήτημα περί αντίληψης, κυρίως υπό το πρίσμα της μέσης και δευτερευόντως από αυτό της ύστερης φιλοσοφικής σκέψης του Bertrand Russell και λαμβάνο-

⁵ Π. ΚΟΝΤΟΣ, *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: Από την Αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα*, τ. Α', Ε.Α.Π., Πάτρα 2000, σσ. 73-74.

⁶ <http://plato.stanford.edu/entries/perception-problem>

ντας ως δεδομένη την κατίσχυση της παραπάνω αντινομίας. Η δικαιολόγηση των πεποιθήσεων για τα φυσικά αντικείμενα και τον φυσικό κόσμο στη βάση της αισθητηριακής ή αντιληπτικής εμπειρίας, παραμένει ένα ζήτημα, ευρέως γνωστό ως πρόβλημα του εξωτερικού κόσμου. Το τελευταίο αποτελεί το ιστορικά πιο κεντρικό επιστημολογικό ζήτημα αναφορικά με την αντίληψη και διαιρείται σε δύο συναφή προβλήματα. Το πρώτο έχει να κάνει με τη φύση της αισθητηριακής εμπειρίας και τη σχέση της με τον φυσικό κόσμο. Τυπικά μορφοποιείται με την ερώτηση: ποια είναι τα άμεσα αντικείμενα της επίγνωσης (awareness) στην αισθητηριακή εμπειρία; Ενδεχομένως, η πιο καθιερωμένη ιστορικά απάντηση, όμως αυτή τη στιγμή όχι δημοφιλής, σε αυτό το ερώτημα είναι: τα δεδομένα των αισθήσεων (sense data), τα οποία είτε είναι άμεσα αντικείμενα της επίγνωσης είτε δίνονται. Το δεύτερο πρόβλημα έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο οι πεποιθήσεις για τον φυσικό κόσμο δικαιολογούνται στη βάση μια τέτοιας αισθητηριακής εμπειρίας.⁷ Αν προκύψει ως συμπέρασμα ότι τα φυσικά αντικείμενα δεν δίνονται από μόνα τους, τότε οι δύο βασικές απαντήσεις σ' αυτή την ερώτηση προέρχονται είτε από τον έμμεσο ρεαλισμό⁸ είτε από τον φαινομεναλισμό⁹. Μία τρίτη εναλλακτική οπτική στην πρόσφατη συζήτηση προέρχεται από τον άμεσο ρεαλισμό.¹⁰

Ο επιστημονικός ρεαλισμός θεωρεί ότι οι σύγχρονες επιστημονικές θεωρίες είναι αληθείς και ότι αυτό προκύπτει άλλωστε και από την ιστορία της επιστήμης. «Ένα κίνητρο για μια επιστημική προσέγγιση στην αλήθεια είναι ότι

⁷ <http://plato.stanford.edu/entries/perception-problem>

⁸ Στον έμμεσο ρεαλισμό η επαφή του υποκειμένου με την πραγματικότητα είναι διαμεσο-λαβημένη. Το τι είναι αυτό που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο υποκείμενο και τον κόσμο εξαρτάται από την θεωρία που υιοθετείται και μπορεί να είναι ιδέες ή εντυπώσεις, όπως στους Βρετανούς εμπειριστές, ή δεδομένα των αισθήσεων και μεταβολές της ίδιας της εμπειρίας, σύμφωνα με τη θεωρία των αισθητηριακών δεδομένων και την επιρρηματική θεωρία αντίστοιχα που παρουσιάζονται τον 20^ο αιώνα. (Μ. ΒΕΝΙΕΡΗ, *Το Πέπλο της Αντίληψης: Αισθήσεις και Αντικείμενα*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2013, σ. 117).

⁹ Ο φαινομεναλισμός πρεσβεύει ότι ο κόσμος αποτελείται από φαινόμενα, δηλαδή ιδέες που έχει κανείς ή είναι δυνατό να έχει. (Μ. ΒΕΝΙΕΡΗ, *Το πέπλο της αντίληψης: Αισθήσεις και αντικείμενα*, σ. 19).

¹⁰ Ο άμεσος ρεαλισμός εμφανίζεται συνήθως με τη μορφή του απελούς ή απλοϊκού ρεαλισμού, σύμφωνα με τον οποίο άμεσα αντικείμενα της αντίληψης είναι τα φυσικά αντικείμενα της καθημερινής ζωής, τα οποία παρουσιάζονται στο υποκείμενο όπως ακριβώς είναι. Ο φαινομεναλισμός πρεσβεύει ότι ο κόσμος αποτελείται από φαινόμενα, δηλαδή ιδέες που έχει κανείς ή είναι δυνατό να έχει. (Μ. ΒΕΝΙΕΡΗ, *Το πέπλο της αντίληψης: Αισθήσεις και αντικείμενα*, σ. 29).

προσθέτει στην αλήθεια ένα ανθρώπινο πρόσωπο: την καθιστά προσπελάσιμη». ¹¹ Εξάλλου το ερώτημα για την φύση και την αληθοφάνεια του ρεαλισμού αναδύεται σε μεγάλο αριθμό θεμάτων, όπως η ηθική, η αισθητική, η αιτιότητα, η επιστήμη, τα μαθηματικά, η σημασιολογία αλλά και ο καθημερινός κόσμος των μακροσκοπικών υλικών αντικειμένων και των ιδιοτήτων τους. Μολονότι θα ήταν πιθανό να γίνει δεκτός (ή να απορριφθεί) ο ρεαλισμός σε όλους τους τομείς, εντούτοις είναι πιο σύνηθες για τους φιλοσόφους να είναι επιλεκτικά ρεαλιστές ή μη ρεαλιστές πάνω σε ποικίλα θέματα. Με αυτό τον τρόπο μπορεί κάποιος να είναι ρεαλιστής για τον καθημερινό κόσμο των μακροσκοπικών αντικειμένων, αλλά μη ρεαλιστής όσον αφορά την αισθητική και τις ηθικές αξίες. ¹²

Οδηγό μας σ' αυτή την αναζήτηση της επιστημολογικής προβληματικής γύρω από την αντίληψη και τα αισθητηριακά δεδομένα θα αποτελέσει το γνωσιοθεωρητικό έργο του Ουαλού φιλοσόφου, με έμφαση στο 3^ο και 4^ο κεφάλαιο του *Our Knowledge of the External World* (πρώτη δημοσίευση 1914, στο εξής θα χρησιμοποιείται η συντομογραφία: *OKEW*), αλλά και το *Analysis of Mind* (πρώτη δημοσίευση 1921, συντ. *AM*). Άλλωστε όπως ο ίδιος τόνισε στο βιβλίο του, *Τα προβλήματα της φιλοσοφίας* (δημοσιεύτηκε το 1912), την υπέρτερη σημασία έχουν τα προβλήματα που τίθενται σε σχέση με τις λύσεις που προτείνονται. Θα ληφθεί υπ' όψιν και η υπόλοιπη βιβλιογραφία του Russell, με σκοπό την όσο το δυνατόν πιο διεξοδική ανάλυση του προβλήματος της αντίληψης. Εξάλλου, μπορεί και «επικουρικά» να παρατεθεί και μία ευσύνοπτη φυσιολογία των αισθήσεων, σε μια προσπάθεια να αξιοποιηθούν και οι τελευταίες εξελίξεις από συναφείς επιστημονικούς κλάδους.

Η φιλοσοφία του νου, όπως άλλωστε και κάθε πεδίο έρευνας, ορίζεται από μια ομάδα θεωρητικής προβληματικής. Συνολικά τρεις ομάδες υφίστανται εν προκειμένω και η δεύτερη εξ αυτών περιλαμβάνει τη θεματική της παρούσας εργασίας. Τα εν λόγω προβλήματα αφορούν ειδικές νοητικές ιδιότητες ή είδη νοητικών καταστάσεων και είδη νοητικών συμβάντων καθώς και τις σχέ-

¹¹ Σ. ΨΥΛΛΟΣ, *Επιστήμη και Αλήθεια*, εκδ. Οκτώ, Αθήνα, 2009, σ. 19.

¹² <https://plato.stanford.edu/entries/realism>

σεις μεταξύ τους. Για παράδειγμα στην περίπτωση του νοητικού συμβάντος του πόνου εγείρεται το πρόβλημα εάν ο τελευταίος αποτελεί μονάχα αισθητηριακό συμβάν ή αποτελεί και κίνητρο; Είναι άραγε δυνατόν να πονάμε δίχως να έχουμε επίγνωση ότι πονάμε; Περιέχουν άραγε κατ' ανάγκην τα συναισθήματα, όπως ο θυμός και η ζήλια αισθητές ποιότητες; Περιέχουν άραγε κάποια γνωσιακή παράμετρο, όπως την πεποίθηση; Σε κάθε περίπτωση, τι είναι η πεποίθηση και πώς μια πεποίθηση έχει το περιεχόμενο που έχει (φερ' ειπείν ότι έξω βρέχει);¹³ Επιπροσθετα, όσον αφορά το πρόβλημα του πόνου ενδέχεται κάποιος να συμπεραίνει ότι κάποιος άλλος πονάει εφόσον γνωρίζει ότι υποφέρει από αρθρίτιδα. Αλλά όταν κάποιος παρατηρεί κάποιον άλλο να σφαδάζει από αγωνία δεν συμπεραίνει από τις αντιδράσεις του ότι πονάει. Η συμπεριφορά του πόνου αποτελεί ένα κριτήριο κατάστασης πόνου, όπως η εύθυμη συμπεριφορά αποτελεί κριτήριο κατάστασης ευτυχίας. Εξάλλου είναι αλήθεια ότι ο άλλος μπορεί να αμφιβάλλει για το αν εγώ πονάω κι εγώ να μην έχω την παραμικρή αμφιβολία – αλλά από την άλλη μπορεί κάποιος να είναι σίγουρος ότι εγώ πονάω κι εγώ να μην πονάω.¹⁴

1. Ο βίος του Bertrand Russell

Ο μαθηματικός και φιλόσοφος Bertrand Arthur William Russell (1872-1970) υπήρξε ένας εκ των θεμελιωτών της αναλυτικής φιλοσοφίας και ο βασικός εκπρόσωπος του λογικού ατομισμού. Πρέσβευε πάντα την επικράτηση της λογικής. Η παρακαταθήκη που άφησε ο Russell είναι πλούσια, καθώς εκτός από το *Principia Mathematica* που έγραψε μαζί με τον Alfred North Whitehead και το οποίο επηρέασε την επιστήμη των μαθηματικών, δημοσίευσε επίσης και πλήθος άλλων έργων (συνολικά 68) για διάφορα ζητήματα με επίκεντρο την φιλοσοφία.

Γεννήθηκε στις 18 Μαΐου 1872 στο Ravenscroft στη νοτιοανατολική Ουαλία. Οι γονείς του, ο υποκόμης και η υποκόμισσα Amberley είχαν αρκετά ρι-

¹³ J. KIM, *Η Φιλοσοφία του Νου*, μτφρ. Ε. Μανωλακάκη, εκδ. Leader Books, Αθήνα, 2005, σσ. 24-25.

¹⁴ P.M.S. HACKER, *Βιτγκενστάιν*, μτφρ. Α. Κοσμά, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2002, σσ. 69-70.

ζοσπαστικές απόψεις για τα δεδομένα της εποχής. Ενδεικτικά ο πατέρας του ήταν άθεος και μάλιστα ζήτησε από τον John Stuart Mill να γίνει ο κοσμικός νονός του Bertrand. Ο J.S. Mill πέθανε ένα χρόνο μετά τη γέννηση του Russell, όμως τα γραπτά του άσκησαν μεγάλη επίδραση στη μετέπειτα ζωή του. Ο Russell είχε δύο μεγαλύτερα αδέρφια, όμως, το 1874 μετά το θάνατο της αδελφής του Rachel, πέθανε και η μητέρα του. Τον Ιανουάριο του 1876 μετά από μια μακρά περίοδο κατάθλιψης πέθανε και ο πατέρας του Russell κι έτσι την ανατροφή αυτού και του αδελφού του Frank ανέλαβαν ο παππούς, πρώην πρωθυπουργός Earl Russell και η γιαγιά, η κόμισσα Russell. Ο Russell είχε δύσκολα παιδικά χρόνια, με τάσεις αυτοκτονίας, οι οποίες όμως εξαφανίστηκαν, όταν σε ηλικία 11 ετών ο αδελφός του Frank τον έφερε σε επαφή με το έργο του Ευκλείδη. Ο Russell ενθουσιάστηκε με τον σπουδαίο Έλληνα μαθηματικό και άρχισε να μελετά με πάθος τη γεωμετρία του. Το 1890 μπήκε στο Trinity College στο Cambridge, όπου γνώρισε τον Whitehead. Το 1894 πραγματοποιεί τον πρώτο του γάμο με την Alys Pearsall Smith. Από το 1899-1916 ήταν καθηγήτης του πανεπιστημίου του Cambridge από το οποίο είχε αποφοιτήσει το 1894, ενώ διετέλεσε καθηγητής και άλλων πανεπιστημίων της Αγγλίας και των ΗΠΑ. Το 1918 φυλακίζεται για πέντε μήνες λόγω των αντιπολεμικών του γραπτών. Το 1931 πεθαίνει ο αδελφός του Frank και το 1935 χωρίζει από τη δεύτερη γυναίκα του Dora Black, ενώ τον επόμενο χρόνο παντρεύεται την Patricia Helen Spence. Τα μετέπειτα χρόνια έως το 1942 εργάζεται ως καθηγητής σε διάφορα αμερικάνικα πανεπιστήμια και το 1944 επιστρέφει στην Αγγλία. Το 1950 του απονεμήθηκε το νόμπελ λογοτεχνίας, ενώ το 1961 φυλακίζεται για μία εβδομάδα λόγω της σύνδεσής του με διαδηλώσεις κατά των πυρηνικών. Πέθανε στις 2 Φεβρουαρίου 1970 στο Penrhyndeudraeth της Ουαλίας.

1.1 Η ζωή του Russell την περίοδο της συγγραφής του *Our Knowledge of the External World*

Το 1911 ήταν μια πολύ σημαντική χρονιά για τον Russell. Ένα χρόνο νωρίτερα είχε αποπερατώσει τα *Principia Mathematica*, ένα έργο που χρειάστηκε 10

χρόνια εξαντλητικής εργασίας για να γραφεί. «Το μυαλό μου δεν συνήλθε ποτέ απ' αυτή τη δοκιμασία», έγραφε αργότερα στην αυτοβιογραφία του.¹⁵ Αυτή την περίοδο γράφτηκε άλλωστε το μεγαλύτερο μέρος του έργου του *Our Knowledge of the External World*. Γενικά αυτή η μελέτη θεωρείται ότι απηχεί την ώριμη περίοδο της σκέψης του Ουαλού φιλοσόφου. Αρκετά νωρίτερα, στην εισαγωγή της δεύτερης έκδοσης του *Principles of Mathematics* (πρώτη έκδοση: 1903) ο Russell είχε διατυπώσει τη θεμελιώδη θέση του ότι η λογική και τα μαθηματικά είναι πανομοιότυπα.

Η περίοδος από το 1910 έως το 1914 ήταν η εποχή της μετάβασης. Η ζωή μου (σ.σ. διηγείται ο Russell στην αυτοβιογραφία του) πριν από το 1910 και η ζωή μου μετά το 1914 ήταν τόσο απότομα διαχωρισμένες όσο η ζωή του Faust πριν και μετά τη συνάντησή με τον Mephistopheles (Μεφιστοφελή). «Υποβλήθηκα σε μια διαδικασία αναζωογόνησης, η οποία εγκαινιάστηκε από την Ottilie Morell και συνεχίστηκε κατά τον Α' Π.Π. Φαίνεται παράξενο ο πόλεμος να συμβάλλει στην αναζωογόνηση του οποιουδήποτε, αλλά στην πραγματικότητα με έβγαλε από τις προκαταλήψεις μου και με έκανε να σκεφτώ πρωτότυπα σε ένα αριθμό από θεμελιώδη ερωτήματα. Επίσης με εφοδίασε με ένα νέο είδος δραστηριότητας, για το οποίο δεν ένιωθα την εωλότητα που με ταλάνιζε όταν προσπαθούσα να επιστρέψω στη μαθηματική λογική. Έτσι γι' αυτό το λόγο απέκτησα τη συνήθεια να σκέφτομαι τον εαυτό μου ως ένα όχι υπερφυσικό Φάουστ για τον οποίο ο Μεφιστοφελής αντιπροσωπεύονταν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (Great War)»¹⁶, γράφει σχετικά στην αυτοβιογραφία του ο Russell και συνεχίζει: «Ένα γεγονός σημαντικό για μένα το 1913 ήταν η αρχή της φιλίας μου με τον Joseph Conrad (1857-1924, Πολωνός συγγραφέας).[...] Ήταν, όπως ο καθένας μπορεί να δει από τα βιβλία του, ένας πολύ άκαμπτος μοραλιστής και σε καμία περίπτωση δεν έτρεφε πολιτική συμπάθεια προς τους επαναστάτες. Αυτός κι εγώ διαφωνούσαμε στις περισσότερες από τις απόψεις μας, όμως σε κάτι πολύ θεμελιώδες ταυτιζόμασταν. Τον έβλεπα σπάνια, αλλά μοιραζόμασταν μια βέβαιη άποψη πάνω στη ανθρώπινη ζωή και την ειμαρμέ-

¹⁵ R. MONK, *Λούντβιχ Βιτγκενστάιν: Το Χρέος της Μεγαλοφροσύνης*, μτφρ. Γ. Κονδύλης, εκδ. Scripta, Αθήνα, 1999, β' έκδοση, σ. 38.

¹⁶ B. RUSSELL, *Autobiography*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1978, σ. 238.

νη, η οποία δημιούργησε εξαρχής έναν ισχυρό δεσμό. [...] Απ' όλα όσα έγραψε θαύμαζα περισσότερο την τρομερή ιστορία με τον τίτλο: *Η καρδιά του σκότους* (*The Heart of Darkness*). [...] Η άποψη του Conrad απείχε πολύ από το μοντέρνο. Στον μοντέρνο κόσμο υπάρχουν δύο φιλοσοφίες: η μία η οποία πηγάζει από τον Rousseau, και παραγκωνίζει την πειθαρχία ως αχρείαστη, και η άλλη, η οποία βρίσκει την πλήρη έκφρασή της στον ολοκληρωτισμό, που θεωρεί την πειθαρχία ως κατ' ουσίαν επιβεβλημένη απ' έξω. Ο Conrad παρέμεινε προσκολλημένος στην παλιότερη παράδοση, ότι η πειθαρχία πρέπει να προέρχεται από μέσα. Περιφρονούσε την απειθαρχία και μισούσε την πειθαρχία που ήταν απλώς εξωτερική. Σε όλα αυτά βρίσκω τον εαυτό μου πολύ κοντά σε συμφωνία μαζί του.¹⁷

Στην αρχή του 1913, ένα άλλο σημαντικό γεγονός στη ζωή του Russell ήταν μία επιστολή που έλαβε από τον τότε φοιτητή του τότε στο Cambridge Ludwig Wittgenstein και σύμφωνα με την οποία, κλονίζονταν ένα μεγάλο μέρος της θεωρίας των Τύπων (Theory of Types). Αναλυτικότερα, ο λόγος για «Το πρόβλημα του Συμπλέγματος», ήγουν το ερώτημα του τι είναι εκείνο που αντιστοιχεί σε μια ατομική πρόταση εάν αυτή είναι αληθής. Ας υποθέσουμε για παράδειγμα, ότι μια τέτοια πρόταση είναι «ο Ηράκλειτος είναι θνητός». Το γεγονός που αντιστοιχεί σ' αυτή την πρόταση είναι ένα «σύμπλεγμα» αποτελούμενο από δύο «πράγματα», τον Ηράκλειτο και τη θνητότητα. Η αντίληψη αυτή προϋποθέτει την πλατωνική παραδοχή της αντικειμενικής ύπαρξης των ιδεών – την παραδοχή ότι υπάρχουν όχι μόνο ατομικά όντα αλλά και αφηρημένες οντότητες, όπως η θνησιμότητα. Μια τέτοια παραδοχή γίνεται φυσικά και από τον Russell στην θεωρία του των Τύπων, με την οποία ο Wittgenstein έμεινε όλο και λιγότερο ικανοποιημένος. Έτσι κατά την διάρκεια των διακοπών του 1912 η δυσαρέσκεια αυτή τον οδήγησε στην ανακοίνωση μιας από τις βασικές ιδέες της νέας του λογικής. «Νομίζω πως δεν μπορεί να υπάρχουν διαφορετικοί τύποι πραγμάτων!». (επιστολή Wittgenstein προς Russell - Ιανουάριος 1913) Κατόπιν στην εν λόγω επιστολή ο Wittgenstein εκμυστηρεύτηκε στον

---

¹⁷ Ο.π., σσ. 216-218.

Russell πως δεν ήταν πέρα για πέρα σίγουρος αν ο νέος τρόπος ανάλυσης του «ο Ηράκλειτος είναι θνητός» ήταν σωστός. Αλλά για ένα πράγμα ήταν εντελώς σίγουρος. «Όλες οι θεωρίες των τύπων πρέπει να παραχωρήσουν τη θέση τους σε μια θεωρία του συμβολισμού που θα δείχνει ότι εκείνα που φαίνονται να είναι διαφορετικοί τύποι πραγμάτων συμβολίζονται με διαφορετικά είδη συμβόλων που δεν μπορούν να υποκαθιστούν το ένα το άλλο». Μπροστά σε μια τόσο σαρωτική άποψη για την θεωρία του, θα περίμενε κανείς ότι ο Russell θα αντέτεινε κάποια εμπνευσμένη υπεράσπιση των θέσεών του, αλλά αυτός είχε εγκαταλείψει πια εντελώς τη λογική. Πέρασε τις διακοπές του δουλεύοντας ένα εντελώς διαφορετικό θέμα – την ύπαρξη της ύλης. Το Νοέμβριο είχε κάνει μια εισήγηση στο Moral Science Club πάνω στο θέμα αυτό, στην οποία επαναλάμβανε την άποψη που είχε εκφράσει και στο Cardiff νωρίτερα την ίδια χρονιά. «Κανένα επιχείρημα της προκοπής, είτε υπέρ είτε κατά της ύπαρξης ύλης, δεν έχει κατατεθεί έως σήμερα»-και έθετε το ερώτημα: «Μπορούμε λοιπόν, να γνωρίζουμε, με βάση τα ιδιωτικά μας αισθητηριακά δεδομένα, ένα αντικείμενο που ικανοποιεί τις υποθέσεις της φυσικής; Κατά τη διάρκεια των διακοπών του, ο Russell έκανε ένα προσχέδιο του τρόπου με τον οποίο σκόπευε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα: Η φυσική παρουσιάζει τα αισθήματα ως συναρτήσεις φυσικών αντικειμένων. Η γνωσιολογία, όμως, απαιτεί να θεωρούνται τα φυσικά αντικείμενα συναρτήσεις αισθημάτων. Συνεπώς θα πρέπει να λύσουμε τις εξισώσεις που εκφράζουν τα αισθήματα με όρους φυσικών αντικειμένων, με τέτοιο τρόπο, ώστε να τις κάνουμε να εκφράζουν τα φυσικά αντικείμενα με όρους αισθημάτων. «Είμαι σίγουρος ότι ανακάλυψα κάτι σημαντικό», έλεγε στην Ottoline, «κάτι το οποίο θα με απασχολήσει για πολλά χρόνια». Αυτό θα απαιτούσε «συνδυασμό φυσικής, ψυχολογίας και μαθηματικής λογικής».¹⁸

Ένα από τα πρώτα πράγματα που έκανε ο Russell όντας σε αυτή την ψυχολογική κατάσταση ήταν η συγγραφή του *OKEW*, για την οποία αναφέρει τα εξής: «Είχα προσκληθεί την άνοιξη του 1914 στο Harvard της Βοστώνης προκειμένου να παραδώσω τις διαλέξεις του Lowell. Ανακοίνωσα το θέμα των διαλέξεων, αλλά δεν μπορούσα να σκεφτώ τίποτα να πω. Συνήθιζα να κάθομαι

¹⁸ R. MONK, *Λούντβιχ Βιτγκενστάιν: Το Χρέος της Μεγαλοφυΐας*, σσ. 73-74.

σε ένα σαλόνι του «The Beetle and Wedge» στο Moultsford και να αναρωτιέμαι τι υπήρχε να πω για την γνώση μας του εξωτερικού κόσμου. Επέστρεψα στο Cambridge από τη Ρώμη την πρωτοχρονιά του 1914 και σκεπτόμενος ότι η ώρα είχε φτάσει προκειμένου να προετοιμαστούν οι διαλέξεις, κανόνισα ένα ραντεβού με μία στενογράφο την επόμενη μέρα, καίτοι δεν είχα την παραμικρή ιδέα για το τι θα της έλεγα. Καθώς αυτή μπήκε στο δωμάτιο, οι ιδέες μου συγκροτήθηκαν και από εκείνη τη στιγμή της υπαγόρευα σε πλήρη διαδοχική σειρά έως το τέλος της εργασίας. Αυτό που της υπαγόρευσα μεταγενέστερα δημοσιεύτηκε ως βιβλίο με τον τίτλο: «*Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*».¹⁹

1.2 Η φιλοσοφική εξέλιξη του Russell

«Στο Cambridge εμποτίστηκα με τις φιλοσοφίες των Kant και Hegel, μαζί όμως με τον Moore καταλήξαμε στην απόρριψη και των δύο αυτών θεωριών», γράφει ο Russell στο έργο του *Η φιλοσοφική μου εξέλιξη*.²⁰ Λίγο πριν από το 1900 περιγράφει την εξέγερσή του ενάντια στον Ιδεαλισμό ως μια απελευθέρωση. Στην αρχή, όπως λέει ο ίδιος, ο ρεαλισμός του ήταν ακραίος: δεχόταν ως πραγματικό οτιδήποτε θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι υπάρχει. Πολύ σύντομα όμως (σίγουρα πριν από το *On Denoting*-1905) υιοθέτησε ένα πιο αυστηρό κριτήριο, βασιζόμενο στο ξυράφι του Ockham – δεχόμενος ότι θα μπορούσε κάποιος να απορρίψει την πραγματικότητα όλων των πραγμάτων που δεν ήταν απαραίτητα για την αληθή κατανόηση του κόσμου.²¹ Σχετικά αναφέρει τα εξής στο ίδιο έργο: «Όταν όμως, μετά το 1910 είχα ολοκληρώσει στα καθαρά μαθηματικά όλα όσα είχα θέσει ως στόχους, άρχισα να μελετώ το φυσικό κόσμο και, κυρίως υπό την επίδραση του Whitehead, κατέληξα σε νέες εφαρμογές του ξυραφιού του Ockham, στο οποίο είχα αφοσιωθεί εξαιτίας της

¹⁹ B. RUSSELL, *Autobiography*, σ. 219.

²⁰ B. RUSSELL, *Η Φιλοσοφική μου Εξέλιξη*, μτφρ. Α. Πέρης, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 2007, σ. 34.

²¹ *Ο.π.*, σ. 15.

χρησιμότητάς του στη φιλοσοφία της αριθμητικής».²²

Σε γενικές γραμμές ο William του Ockham (περ. 1287-1347) προσπάθησε να ανατρέψει τους ισχυρούς ουσιοκρατικούς ρεαλισμούς της εποχής του (του Σκωτικού και του Ακινάτειου) χρησιμοποιώντας την αριστοτελική λογική και γνωσιοθεωρία. Πίστευε ότι τα δύο κύρια σημεία του χριστιανικού δόγματος, η παντοδυναμία και η απόλυτη ελευθερία του Θεού δεν μπορούν να συμβιβαστούν με την ουσιοκρατία και το ρεαλισμό της εποχής του, ο οποίος βασιζόταν στις φιλοσοφικές θεωρήσεις του αρχαίων Ελλήνων. Έτσι προσπάθησε να αποδείξει ότι όλα τα είδη ρεαλισμού της εποχής του είναι παρανοήσεις και εσφαλμένες ερμηνείες της αριστοτελικής μεταφυσικής και παράλληλα, να δώσει μια νέα ώθηση στην ονοματοκρατία.²³

Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής της *Principia Mathematica* και ενώ το βιβλίο ακόμα τυπώνονταν, ο Russell έγραψε ένα ολιγοσέλιδο κείμενο όπου περιέγραφε με απλούς όρους τις γενικές θέσεις της φιλοσοφίας του.²⁴ Ο λόγος για *Τα Προβλήματα της φιλοσοφίας*, για το οποίο αργότερα - σε ηλικία 87 ετών - ο Russell υποστηρίζει:²⁵ «Ξαναδιαβάζοντάς το, διαπιστώνω ότι εξακολουθώ να συμφωνώ με ένα μέρος του. Εξακολουθώ να πιστεύω ότι η γνώση δεν είναι μια ακριβής αντίληψη, αλλά ότι ενσωματώνεται στην πιθανή άποψη». [...] «Υπάρχουν όμως και άλλα θέματα γύρω από τα οποία οι θέσεις μου έχουν αλλάξει σημαντικά. Δεν πιστεύω πια ότι οι νόμοι της λογικής είναι οι νόμοι των πραγμάτων. Αντιθέτως, τώρα πια τους θεωρώ καθαρά γλωσσολογικούς. Δεν θεωρώ πια τα σημεία, τις στιγμές και τα στοιχειώδη σωματίδια ως μέρος της πρώτης ύλης του κόσμου. Όσα είπα για την επαγωγή σ' αυτό το μικρό βιβλίο μου φαίνονται τώρα υπερβολικά ακατέργαστα». [...] «Σε ό,τι αφορά στα σημεία, τις στιγμές και τα στοιχειώδη σωματίδια, ήταν ο Whitehead που με έβγαλε από το “δογματικό λήθαργό” μου. Κι αυτό όταν ανακάλυψε έναν τρόπο

²² *Ο.π.*, σ. 35.

²³ D. KNOWLES, *The Evolution of Medieval Thought*, 2nd ed., Longman, London and N.Y., 1988 (1962), σ. 296-297. FR. S. J. COPLESTON, *A History of Philosophy*, Book I, Doubleday, New York, 1985, τόμος 3, σ. 41. G. LEFT, *Medieval Thought: St. Augustine to Ockham*, Penguin, London, 1958, σσ. 280-281.

²⁴ B. RUSSELL, *Η Φιλοσοφική μου Εξέλιξη*, σ. 171.

²⁵ *Ο.π.*, σ. 9.

να κατασκευάζει τα σημεία, τις στιγμές και τα στοιχειώδη σωματίδια ως σύνολα γεγονότων, καθένα από τα οποία είχε ένα πεπερασμένο μέγεθος. Κατέστη έτσι δυνατή η χρησιμοποίηση του ξυραφιού του Ockham στη φυσική με τον ίδιο τρόπο που είχαμε ήδη χρησιμοποιήσει στην αριθμητική». [...] «Ως εκ τούτου ανοίχθηκε ένας καινούριος δρόμος για τα προβλήματα της αντίληψης. Ειδικότερα, το πρόβλημα της αισθητηριακής πρόσληψης ως πηγής της φυσικής μας γνώσης μου φαινόταν ιδιαίτερα πολύπλοκο. Όταν δύο άνθρωποι κοιτούν το ίδιο αντικείμενο υπάρχουν διαφορές εξαιτίας της διαφορετικής προοπτικής και του διαφορετικού τρόπου με τον οποίο πέφτει το φως. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να θεωρήσουμε ότι η πρόσληψη του ενός από τους δέκτες περιγράφει ως έχει το αντικείμενο που βλέπει. Δεν μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι το φυσικό αντικείμενο είναι αυτό που βλέπει ο καθένας».²⁶ [...] «Τόσο στα *Πρόβληματα Φιλοσοφίας* όσο και στις προηγούμενες θεωρίες μου, δεχόμουν πάντα την ύλη όπως την περιγράφει η φυσική. Έτσι όμως προέκυπτε ένα άβολο χάσμα ανάμεσα στην φυσική και την αισθητική πρόσληψη ή, με μια άλλη διατύπωση ανάμεσα στο πνεύμα και την ύλη. Στην εργασία με τίτλο: *Η σχέση των αισθητικών δεδομένων με τη φυσική* (The relation of Sense Data to Physics), η οποία δημοσιεύτηκε το 1914 ο Russell υποστήριζε: «Αν η φυσική είναι επιβεβαιώσιμη, ερχόμαστε μπροστά στο ακόλουθο πρόβλημα: οι φυσικοί παρουσιάζουν τα δεδομένα των αισθήσεων ως λειτουργίες των φυσικών αντικειμένων, η επιβεβαίωση (confirmation) όμως είναι δυνατή μόνο αν τα φυσικά αντικείμενα παρουσιαστούν ως λειτουργίες των δεδομένων των αισθήσεων. Πρέπει συνεπώς να λύσουμε ταυτόχρονα δύο εξισώσεις: την απόδοση των δεδομένων των αισθήσεων στους όρους των φυσικών αντικειμένων αλλά και την απόδοση των φυσικών αντικειμένων με τους όρους των δεδομένων των αισθήσεων. Σύντομα όμως κατάλαβα ότι αυτό ήταν ανέφικτο πλάνο και ότι τα φυσικά αντικείμενα δεν μπορούν να αναπαρασταθούν ως δομές στοιχείων που πραγματικά παρατηρούνται. Στην ίδια εργασία εξηγούσα ότι θεωρούσα αποδεκτές δύο πηγές συμπερασμάτων: α) τα δεδομένα των αισθήσεων άλλων ανθρώπων και β) αυτό που ονομάζω «αυθυπόστατο», εννοώντας την εικόνα που έχουν τα αντικείμενα

²⁶ Ο.π., σσ. 171-173.

σε χώρους όπου δεν υπάρχουν δέκτες για να τα αντιληφθούν».²⁷

Στις δεκαετίες του 1920-30 ο Russell βρέθηκε πιο κοντά στο νεοθετικισμό και σ' αυτό το πλαίσιο αναγνώριζε ως πραγματικά μόνο τα στοιχεία που παρέχουν οι αισθήσεις, τα οποία ερμήνευε υπό το πρίσμα της θεωρίας του «ουδέτερου μονισμού». Στην εν λόγω θεωρία οι έννοιες «πνεύμα» και «ύλη» θεωρήθηκαν ως λογικές κατασκευές, οι οποίες στηρίζονται στα δεδομένα των αισθήσεων. Επιπρόσθετα, ενδεικτικό της συνεχούς φιλοσοφικής εξέλιξης του Russell είναι το γεγονός ότι το 1921, στην αρχή του έργου του *Ανάλυση της Νόησης*, θέτει ως σκοπό την ανασκευή μιας θεωρίας την οποία υποστήριζε και ο ίδιος πρωτύτερα. Δηλαδή την θεωρία ότι η ουσία του κάθε τι διανοητικού είναι κάτι το ιδιαίτερο που αποκαλείται «συνείδηση», η οποία γίνεται αντιληπτή είτε σαν μια σχέση με αντικείμενα ή σαν μία διαπεραστική ικανότητα των φυσικών φαινομένων.²⁸

Στις δεκαετίες 1940-50 ο Russell στρέφεται ξανά στις ιδέες του Hume και παραδέχεται την ύπαρξη *περιστατικών*, τα οποία σε αντίθεση με την *εμπειρία*, υπάρχουν εξ αντικειμένου, ωστόσο, η αντικειμενικότητά τους βασίζεται μόνο στην πίστη για την ύπαρξη εξωτερικού κόσμου. Η φιλοσοφική εξέλιξη του Russell αντιστοιχούσε στις αλλαγές που επέρχονταν στο περιεχόμενο του ευρέως προγράμματος, το οποίο ο ίδιος εφάρμοζε με σκοπό την χρήση των μέσων της μαθηματικής λογικής στις θεωρητικές γνωσιολογικές έρευνες. Στη νεορεαλιστική και νεοθετικιστική βαθμίδα της εξέλιξης του Russell, το πρόγραμμα αυτό οδήγησε στην ταύτιση της θεωρίας της γνώσης με τη λογική ανάλυση, αργότερα όμως ο Russell επανήλθε στην αυτοτελή σημασία των φιλοσοφικών προβλημάτων. Εξάλλου, ένα από τα παράδοξα, που ανακάλυψε στη θεωρία των συνόλων τον οδήγησε στην κατασκευή μιας πρωτότυπης εκδοχής της αξιωματικής θεωρίας των συνόλων και στην μετέπειτα προσπάθεια αναγωγής των μαθηματικών στη λογική. Στο τρίτομο έργο του *Principia Mathematica* (1910-13), το οποίο έγραψε μαζί με τον Whitehead, συστηματοποίησε και ανέπτυξε την απαγωγική - αξιωματική συγκρότηση της λογικής με σκοπό τη λογική θε-

²⁷ Ο.π., σσ. 175-176.

²⁸ B. RUSSELL, *Η Ανάλυση της Νόησης*, μτφρ. Θ. Κονοπισόπουλος, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1978, σ. 7.

μελίωση των μαθηματικών. Στον Russell ανήκει επίσης, η πρωτότυπη θεωρία των περιγραφών (1905, *On Denoting*).

1.3 Ο πρόλογος του *Our Knowledge of the External World*

Στον πρόλογο του *Our Knowledge of the External World*²⁹ (*OKEW*) ο Russell υποστηρίζει ότι το περιεχόμενό του εν λόγω έργου αποτελεί μια προσπάθεια να καταδειχτεί, μέσω παραδειγμάτων, η φύση, η δυνατότητα και τα όρια της λογικο-αναλυτικής μεθόδου στη φιλοσοφία. «Αυτή η μέθοδος, της οποίας το πρώτο ολοκληρωμένο παράδειγμα βρίσκουμε στα γραπτά του Frege, έχει βαθμιαία, στην πορεία της έρευνας, επιβληθεί σε μένα ως κάτι απολύτως σαφές, ικανή να ενσωματωθεί σε γνωμικά και επαρκής σε όλους τους κλάδους της φιλοσοφίας, (ικανή) να αποφέρει ότι ανεξάρτητα από το στόχο η επιστημονική γνώση είναι δυνατόν να αποκτηθεί», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Russell και συνεχίζει: «Οι περισσότερες από τις μεθόδους που ασκήθηκαν μέχρι σήμερα οδήγησαν σίγουρα σε πολύ πιο φιλόδοξα αποτελέσματα σε σχέση με αυτά που η λογική ανάλυση υποστηρίζει ότι μπορεί να φτάσει. Δυστυχώς όμως, τα αποτελέσματα αυτά ήταν πάντα, σύμφωνα με σχετικές θεωρήσεις των αρμόδιων φιλοσόφων, απαράδεκτα. Θεωρούμενα απλώς ως υποθέσεις τα μεγάλα συστήματα του παρελθόντος εξυπηρετούν έναν πολύ χρήσιμο σκοπό και είναι απολύτως άξια μελέτης. Κάτι διαφορετικό απαιτείται, όμως, προκειμένου η φιλοσοφία να γίνει επιστήμη και να στοχεύει σε αποτελέσματα ανεξάρτητα από τις προτιμήσεις και την ιδιοσυγκρασία του φιλοσόφου που τα υποστηρίζει. Στο *OKEW*, προσπάθησα να δείξω, πάντως ατελώς, τον τρόπο με τον οποίο πιστεύω ότι αυτό το ζητούμενο (*desideratum*) μπορεί να βρεθεί.

Το κεντρικό πρόβλημα με το οποίο έχω προσπαθήσει να καταδείξω τον εν λόγω τρόπο, είναι το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ των ακατέργαστων δεδομένων των αισθήσεων και του χώρου, του χρόνου και της ύλης της μαθημα-

---

²⁹ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1922, σ. 8-9. (πρώτη έκδοση το 1914 από τον εκδοτικό οίκο: The Open Court Publishing Company)

τικής φυσικής. Για τη σημασία αυτού του προβλήματος έλαβα γνώση από τον φίλο και συνεργάτη μου Dr. Whitehead, στον οποίο άλλωστε οφείλονται όλες οι διαφορές που υφίστανται ανάμεσα σε αυτά που υποστηρίζονται στο *OKEW* και στο προηγούμενο έργο μου: *Τα Προβλήματα της Φιλοσοφίας*. Σε αυτόν οφείλω τον ορισμό των προκείμενων, την πρόταση για την αντιμετώπιση των στιγμών και των «πραγμάτων», και τη συνολική αντίληψη του κόσμου της φυσικής ως κατασκευής παρά ως συναγωγής».

Αργότερα, το 1921 στην αρχή του έργου *Analysis of Mind* προσεγγίζοντας την ίδια προβληματική αναφέρει σχετικά: «Ελάχιστα πράγματα έχουν καθιερωθεί περισσότερο σταθερά στην δημόδη φιλοσοφία από τη διάκριση μεταξύ νόησης και ύλης. Όσοι δεν είναι επαγγελματίες μεταφυσικοί είναι πρόθυμοι να ομολογήσουν ότι δεν ξέρουν τι είναι πραγματικά νόηση, ή από τι αποτελείται η ύλη. Αλλά παραμένουν πεπεισμένοι ότι ένα αζεπέραστο χάσμα υπάρχει μεταξύ των δύο κι ότι και τα δύο ανήκουν σ' ότι υπάρχει πραγματικά στον κόσμο. Οι φιλόσοφοι, από την άλλη μεριά, έχουν υποστηρίξει συχνά ότι η ύλη είναι ένα απλό πλάσμα επινοημένο από το νου, και μερικές φορές ότι ο νους είναι μια απλή ιδιότητα ενός ορισμένου είδους ύλης. Όσοι υποστηρίζουν ότι ο νους είναι η πραγματικότητα κι ότι η ύλη είναι κακό όνειρο αποκαλούνται «ιδεαλιστές». Όσοι ισχυρίζονται ότι η ύλη είναι η πραγματικότητα κι ο νους μια απλή ιδιότητα του πρωτοπλάσματος αποκαλούνται «υλιστές». Οι ιδεαλιστές, οι υλιστές αλλά και όλοι οι άλλοι υπήρξαν σύμφωνοι σ' ένα σημείο: ότι γνώριζαν ικανοποιητικά τι εννοούσαν με τις λέξεις «νόηση» και «ύλη» ώστε να είναι σε θέση να διεξάγουν μια διαμάχη έξυπνα. Ωστόσο ήταν ακριβώς σ' αυτό το σημείο, ως προς το οποίο ομονοούσαν, που μου φαίνεται ότι είχαν κάνει λάθος. Το υλικό από το οποίο ο κόσμος της εμπειρίας μας συντίθεται, δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, ούτε ύλη ούτε πνεύμα αλλά κάτι πιο αρχέγονο/πρωτογενές και απ' τα δύο. Και το πνεύμα και η ύλη φαίνεται πως είναι σύνθετα, και το υλικό, από το οποίο συντίθενται κείται κατά κάποιον τρόπο μεταξύ των δύο, πάνω κι απ' τα δύο, σαν ένας κοινός πρόγονος. Αναλυτικότερα περί αυτού του ζητήματος ο Russell αναφέρεται στο 3^ο και 4^ο κεφάλαιο του *Our Knowledge of the Ex-*

ternal World». ³⁰

2. Ο νεορεαλισμός του Russell

Για τον Bertrand Russell ο κόσμος αντιμετωπιζόμενος λογικά αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης. Η τυπική ανάλυση σημαίνει εξέταση του κόσμου από μια καθαρώς λογική άποψη. Πρόκειται για ένα είδος αφηρημένης κοσμολογίας που έχει να κάνει με τις έσχατες δομές της γλώσσας και του κόσμου. Με τον λογικό ατομισμό ο Russell επιχειρεί να αναδείξει τα έσχατα συστατικά στοιχεία που κάνουν κατανοητά τον κόσμο και τη γλώσσα, θέτοντας σε εφαρμογή τη λογική ανάλυση των προτάσεων της γλώσσας. Η γλώσσα για να είναι κατανοητή είναι ανάγκη να αναλύεται ως τις πιο απλές προτάσεις. Και επειδή η γλώσσα περιγράφει τον κόσμο, αυτός κατανοείται αντίστοιχα ως σύμπλεγμα που αναλύεται σε απλά γεγονότα. [...] Ο Russell αναφέρει ότι, αν και είναι προβληματική η ύπαρξη φυσικών αντικειμένων, είναι βέβαιο ότι έχουμε οπτικές εντυπώσεις και υπάρχουν αισθητηριακά δεδομένα γι' αυτά. Αυτά αποτελούν το αναμφισβήτητο θεμέλιο της γνώσης. Είναι τα έσχατα στοιχεία του κόσμου. Η γνώση ως «άμεση γνωριμία/οικείωση» [acquaintance] αποτελεί την άμεση εμπειρία των αντικειμένων. Αντίθετα, η «γνώση με περιγραφή» ξεπερνά τα όρια της δικής μας εμπειρίας. Άμεση γνωριμία για τον Russell σημαίνει αισθητηριακή γνώση. ³¹

Νεορεαλισμός είναι μια φιλοσοφική κίνηση που εμφανίστηκε στις Αγγλοσαξονικές χώρες κατά τον 20ο αιώνα ως αντίδραση κατά της εξάπλωσης του νεοεγελιανισμού δηλαδή της «ιδεοκρατικής μεταφυσικής». Οι θεωρητικές και γνωστικές αρχές του νεορεαλισμού διατυπώθηκαν από τον G.E. Moore στο άρθρο «*Ανασκευή του Ιδεαλισμού*» (1903).³² Την πρώτη ομάδα των νεορεαλιστών αποτέλεσαν το 1910 έξι Αμερικανοί καθηγητές της φιλοσοφίας οι W. Montague, R. Perry, E. Holt, W. Marvin, W. Pitkin και E. Spoulding. Αυτοί

³⁰ B. RUSSELL, *Η Ανάλυση της Νόησης*, σ. 8.

³¹ Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ, *Από το Tractatus στις Έρευνες: Η Φιλοσοφική Διαδρομή του Ludwig Wittgenstein*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006, σσ. 24-25.

³² G. MOORE, "The Refutation of Idealism", Oxford University Press, *Mind*, New Series, Vol. 12, No 48 (Oct. 1903), pp. 433-453.

στην αρχή δημοσίευσαν στο «Journal of Philosophy» το «*Πρόγραμμα των 6 Ρεαλιστών*» και μετά, το 1912 εξέθεταν τις φιλοσοφικές ιδέες τους σ' έναν τόμο με την επωνυμία «*Ο Νέος Ρεαλισμός*». Με την πάροδο του χρόνου ο νεορεαλισμός διαχωρίστηκε σε δύο κλάδους: 1) στον αγγλικό και στον 2) αμερικανικό. Στον αγγλικό, κύριοι εκπρόσωποι ήταν οι: Bertrand Russell, S. Alexander, G. Moore, T. Nunn, A. Wolf και G. Stout. Η θεμελιώδης φιλοσοφική αρχή του κλάδου αυτού είναι η πίστη στη ύπαρξη ενός αντικειμενικού κόσμου με όλες τις ιδιότητες τις οποίες αποκαλύπτει ότι υπάρχουν σ' αυτόν η αίσθηση. Ο νεορεαλισμός υποστηρίζει ότι ο κόσμος δεν έχει ούτε υλικό, ούτε ιδεαλιστικό χαρακτήρα αλλά αποτελεί ένα σύνολο «ουδέτερων στοιχείων» που ανάλογα με την κατάσταση αποκτούν είτε φυσική είτε ψυχική σημασία. Στον αμερικανικό κύριοι εκπρόσωποι ήταν οι: F. Woodbridge, G. Fullerton και Mc Gilvary. Ο κλάδος αυτός θεωρεί ως πραγματικά δεδομένα μόνο τον ανθρώπινο φυσικό οργανισμό και το περιβάλλον περίξ αυτού. Τα ψυχικά φαινόμενα θεωρούνται κατά βάθος φυσικά, δυνάμενα να αναχθούν σε αντιδράσεις του οργανισμού στο περιβάλλον του. Επίσης στους νεορεαλιστές συγκαταλέγονται και οι Whitehead και ο Ayer.

Στον κύκλο της Βιέννης κυριαρχούσε μια βασική κατεύθυνση: η επιστημονικότητα της φιλοσοφίας. Οι αυστηρές απαιτήσεις της επιστημονικής σκέψης πρέπει να ισχύουν και για τη φιλοσοφία. Μονοσήμαντη καθαρότητα, λογική αυστηρότητα και επαρκής αιτιολόγηση είναι απαραίτητες και σ' αυτήν, όπως στις υπόλοιπες επιστήμες. Δογματικοί ισχυρισμοί και ανεξέλεγκτες θεωρητικολογίες, όπως οργιάζουν ακόμα και σήμερα στην φιλοσοφία, δεν επιτρέπεται να υπάρχουν σ' αυτή. Έτσι ήταν δοσμένη η αντίθεση εναντίον κάθε δογματικής-θεωρησιακής μεταφυσικής. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Russell θεωρείτο -τουλάχιστον σύμφωνα με τον Viktor Kraft- ως ένας από τους κύριους εισηγητές³³ του εν λόγω κινήματος. Άλλωστε υπήρχε εκτεταμένη συμφωνία στις βασικές αντιλήψεις. Ο εμπειρισμός, όπως αντιπροσωπεύονταν ιδιαίτερα από τον Russell και η υιοθέτηση της θέσης ότι οι a priori συνθετικές κρίσεις δεν

³³ V. KRAFT, *Ο Κύκλος της Βιέννης και η Γέννηση του Νεοθετικισμού*, μτφρ. Γ. Μανάκος, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986, σ. 21.

μπορούν να υπάρξουν. Επομένως προτάσεις για γεγονότα μπορούν να ισχύουν με μόνο κριτήριο την εμπειρία.³⁴

Έτσι απεμπολείται η μέχρι τώρα απαίτηση του να παράγεται και να θεμελιώνεται κάθε γνώση και επιστήμη από την εμπειρία. Ο εμπειρισμός περιορίζεται στη γνώση των γεγονότων. Όλες οι συνθετικές κρίσεις μπορούν να ισχύουν μόνο πάνω στη βάση της εμπειρίας. Δεν υπάρχει γι' αυτές άλλος λόγος ισχύος. Αυτός ο πυρήνας του εμπειρισμού διατηρείται. Από την άλλη μεριά, η αναγνώριση της απριοδικής ισχύος της λογικής και των μαθηματικών δεν συνεπάγεται κανέναν ορθολογισμό σ' ό,τι αφορά την γνώση των γεγονότων, γιατί η λογική και τα μαθηματικά δεν αποφαινόνται τίποτα για τα γεγονότα. Έτσι (σ.σ. με τη συμβολή του έργου *Principia Mathematica*) συντελέστηκε μια ριζική μεταρρύθμιση του εμπειρισμού, η οποία τον έθεσε σε σταθερές βάσεις.³⁵ Η βασική απαίτηση του εμπειρισμού είναι ότι όλες οι συνθετικές προτάσεις και τα περιγραφικά κατηγορήματα πρέπει να έχουν ορισμένη σχέση με παρατηρήσιμα πράγματα.³⁶ Δηλαδή, το ότι κάτι είναι πραγματικό σημαίνει με την εμπειρική έννοια ότι είναι ενταγμένο στο χωροχρονικό σύστημα του διυποκειμενικά εξακριβώσιμου.³⁷

Το βιωματικά δεδομένο πρέπει να αποτελεί την βάση για την σημασία όλων των λέξεων. Εδώ έγκειται ένας από τους άξονες του εμπειρισμού. Οι σημασίες πρέπει τελικά να βασίζονται σε μια επίδειξη του σημαινόμενου και έτσι όλες οι σημασίες πρέπει να μπορούν ν' αναχθούν σε κάτι βιωματικά δεδομένο ως το μόνο που μπορεί να επιδειχθεί. Και αυτό σημαίνει ότι όλες οι νοητικές σημασίες μπορούν να συγκροτηθούν απλώς βάσει βιωματικών δεδομένων. Την μεγαλεπήβολη προσπάθεια μιας τέτοιας συγκρότησης των εννοιών την έκανε ο Carnap το 1928 στο βιβλίο του *Der Logische Aufbau der Welt*.³⁸

Αναφορικά με την έννοια των όρων εμπειρισμός και ορθολογισμός ο William James στο έργο του *Pluralistic Universe* υποστηρίζει ότι ο εμπειρισμός σημαίνει τη συνήθεια να εξηγείς τα σύνολα μέσω των μερών, ενώ ο ορ-

³⁴ Ο.π., σσ. 25-26.

³⁵ Ο.π., σ. 34.

³⁶ Ο.π., σ. 150.

³⁷ Ο.π., σ. 181.

³⁸ Ο.π., σσ. 93-94.

θολογισμός σημαίνει τη συνήθεια να εξηγείς τα μέρη μέσω των συνόλων. Ο ορθολογισμός ωστόσο διατηρεί συγγένειες με τον μονισμό, εφόσον η ολότητα ταιριάζει με την ενότητα, ταυτόχρονα ο εμπειρισμός ρέπει προς πιο πλουραλιστικές απόψεις. «Καμία φιλοσοφία δεν μπορεί ποτέ να είναι τίποτα παραπάνω από ένα συνοπτικό σχεδιάγραμμα, μια φωτογραφία του κόσμου σε σύντμηση. Το μόνο υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας για να δημιουργήσουμε μία εικόνα ολόκληρου του κόσμου παρέχεται από τις ποικίλες αναλογίες του κόσμου του οποίου έχουμε ήδη βιώσει (εμπειρία). Δεν μπορούμε να εφεύρουμε νέες μορφές σύλληψης, που να μπορούν να εφαρμοστούν αποκλειστικά στο όλον, και να μην προτείνονται αρχικά από τα μέρη. Όλοι οι φιλόσοφοι, επομένως, έχουν συλλάβει ολόκληρο τον κόσμο μετά από την αναλογία κάποιου συγκεκριμένου χαρακτηριστικού, το οποίο τράβηξε την προσοχή τους.³⁹

3. Η φυσιολογία των αισθήσεων

Με την σκέψη των προσωκρατικών φιλοσόφων εγκαινιάζεται στην ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού η πρώτη προσπάθεια ερμηνείας του κόσμου με κριτήριο τον ορθό λόγο. Με οδηγό, κατ' αρχήν, την εμπειρία, που δεν θα πάψει να συνιστά την πρωταρχική γνωστική βαθμίδα, ο άνθρωπος ανοίγεται στο πέλαγος του λόγου (Πλάτων) και επιχειρεί να υπερβεί τον θρησκευτικό κοσμογονικό μύθο. [...] Το πρώτο θέμα που έθεσαν οι πρώτοι φιλόσοφοι, κατά τον Αριστοτέλη, ήταν το οντολογικό ερώτημα: τι το ον ή τις η ουσία. Πρώτη φορά ο φιλοσοφικός στοχασμός γνώρισε τόση δύναμη και ένταση. Οι Έλληνες προσωκρατικοί φιλόσοφοι εμφορούνται από ένα πάθος να αποκαλύψουν την αλήθεια του κόσμου που τους περιβάλλει, να γνωρίσουν δηλαδή τα όντα, τα πράγματα του αισθητού κόσμου.⁴⁰

«Όσα υποπίπτουν άμεσα στην αντίληψή μας είναι ένα μικρό μόνο κομμάτι των φυσικών φαινομένων. Μόνο μέσα από λεπτότατες μετρήσεις και προσεκτικό πειραματισμό μπορούμε να διευρύνουμε τον ορίζοντά μας. Και τότε,

³⁹ W. JAMES, *A Pluralistic Universe*, Norwood editions, London, 1979, σσ. 7-8.

⁴⁰ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, *Τα Θεμέλια της Ατομικής Θεωρίας: Η Ζωή και το Έργο του*, μτφρ. Σ. Γκιργκένης, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2004 σ. 9 και σ. 14.

βρισκόμαστε μπροστά σε πράγματα που δεν τα περιμέναμε και τα οποία απέχουν πολύ από εκείνα που υποθέτουμε ή μπορούσαμε να φανταστούμε. Η φαντασία μας εξωθείται ως τα έσχατα, όχι όπως στο μυθιστόρημα για να φανταστεί πράγματα που δεν υπάρχουν, αλλά για να κατανοήσει πράγματα που βρίσκονται μπροστά μας».⁴¹

3.1 Οι αισθήσεις υπό το πρίσμα της ιατρικής

Μια βασική αρχή της γνωσιακής ψυχολογίας (πρωτοεμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '50) είναι ότι ο νους είναι ένα σύστημα που οικοδομεί και χειρίζεται σύμβολα. Οι υπολογιστές νομιμοποίησαν την επιστροφή του διανοητισμού (mentalism) που υιοθέτησε η γνωσιακή ψυχολογία και αφαίρεσαν το μυστήριο από τη μελέτη των νοητικών φαινομένων. Η αναλογία του νου ως ενός προγράμματος υπολογιστή αποτέλεσε τη βάση για τη νέα επιστημολογία της γνωσιακής ψυχολογίας: ο νους ερμηνεύει πληροφορίες που έρχονται από εξωτερικά ερεθίσματα μέσω διαφόρων ειδών γενικών στρατηγικών επεξεργασίας πληροφοριών, με στόχο την παραγωγή γνωστικού έργου.⁴²

Το αρχικό στάδιο της επεξεργασίας των εξωτερικών ερεθισμάτων από τον άνθρωπο θα εξετάσουμε παρακάτω με κύρια πηγή μας γι' αυτό το σκοπό το έργο: *Επίτομος Φυσιολογία*. Εκεί αναφέρονται σχετικά -μεταξύ άλλων- τα εξής: «Το Κεντρικό Νευρικό Σύστημα (Κ.Ν.Σ.) συνδέεται κεντρομόλως με όλους τους ιστούς και τα όργανα του σώματος και σε μεγαλύτερο βαθμό μετά των ειδικών αισθητηρίων (όσφρησης, γεύσης, ακοής και όρασης), μέσω τεραστίου αριθμού κεντρομόλων νευρικών ινών. Μέσω αυτών το Κ.Ν.Σ. τροφοδοτείται συνεχώς με πολλά εκατομμύρια νευρικές ώσεις (νευρικές διεργασίες, ερεθίσματα) ανά δευτερόλεπτο, με αυτές δε ενεργοποιείται μεγάλο πλήθος αντανακλαστικών κέντρων και νευρικών κυκλωμάτων, μέσω της λειτουργίας των οποίων τελικά πραγματοποιείται η εκπομπή (είτε και η αναστολή της εκπομπής) προς τα περιφερειακά εκτελεστικά όργανα νευρικών ώσεων για την

⁴¹ R. FEYNMAN, *Ο Χαρακτήρας του Φυσικού Νόμου*, μτφρ. Ε. Πιπίνη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2004, σ. 109.

⁴² Σ. ΒΟΣΝΙΑΔΟΥ, *Γνωσιακή Ψυχολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1998, σ. 84.

πρόκληση ή την τροποποίηση της λειτουργίας τους. Από ολόκληρη αυτή την δραστηριότητα, μικρό μόνο μέρος διοχετεύεται, προς μη καλώς καθορισμένα, επί του παρόντος, κυκλώματα, με αποτέλεσμα την γέννηση του φαινομένου του αισθήματος, ήγουν της ενσυνείδητης αντίληψης φαινομένων (και γενικότερα μεταβολών) που αφορούν τόσο το εξωτερικό περιβάλλον όσο και το σώμα μας».⁴³

Το αίσθημα παράγεται κατόπιν αίσθησης, πραγματοποιούμενης μέσω της λειτουργίας των αισθητηρίων οργάνων και των νευρικών αυτών συνδέσεων με το Κ.Ν.Σ. Οι αισθήσεις γενικά είναι δυνατόν να διακριθούν σε: α) σωματικές και β) ειδικές. Οι ειδικές αισθήσεις είναι η όσφρηση, η γεύση, η όραση και η ακοή. Οι σωματικές αισθήσεις, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνεται και η αφή, χωρίζονται σε: α) δερματικές, β) εν τω βάθει αισθήσεις και γ) σπλαχνικές. Ακολουθώς κατά την περιγραφή του γενικού μηχανισμού της αισθήσεως σε πέντε βήματα, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στο 5^ο βήμα, όπου γίνεται αναφορά στα νευρικά κυκλώματα των αισθητικών πεδίων του εγκεφαλικού φλοιού, τα τελευταία χαρακτηρίζονται άγνωστα ως προς τη λειτουργία τους». Πάντως από την περιγραφή του γενικού μηχανισμού προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο μηχανισμός γέννησης του αισθήματος σε όλες τις περιπτώσεις βρίσκεται στον εγκέφαλο. Ωστόσο, το γεννώμενο αίσθημα καθίσταται αντιληπτό ως προερχόμενο από το περιβάλλον, από συγκεκριμένο σημείο ή περιοχή της επιφάνειας του σώματος, από συγκεκριμένο αισθητήριο όργανο ή και από ιστούς και σπλάχνα. Η ιδιότητα αυτή της αισθητηριακής λειτουργίας, δηλαδή της προβολής του εντός του εγκεφάλου γεννώμενου αισθήματος σε συγκεκριμένες θέσεις, είτε εντός σώματος είτε εκτός αυτού, καλείται απόκεντρος προβολή του αισθήματος.⁴⁴

Η όσφρηση αποτελεί την πλέον αρχέγονο των ειδικών αισθήσεων. Ο άνθρωπος φαίνεται ότι είναι σε θέση να διακρίνει 2.000-4.000 διαφορετικές ο-

⁴³ Το αίσθημα είναι φαινόμενο υποκειμενικό, ψυχολογικό, μη δυνάμενο να υποβληθεί σε αντικειμενική μέτρηση, αποτελεί δε το αποτέλεσμα της λειτουργίας της αίσθησης, δηλ. της τροφοδότησης ειδικών νευρικών κυκλωμάτων του εγκεφάλου δια νευρικών ώσεων, προερχόμενων εκ των διάφορων αισθητηρίων οργάνων.

⁴⁴ Ι. ΧΑΤΖΗΜΗΝΑΣ, *Επίτομος Φυσιολογία*, Επιστημονικές εκδόσεις Γ. Παρισιάνος, Αθήνα, 1979, σσ. 270-273.

σμές. Ο μηχανισμός πάντως, της διακριτικότητας αυτής παραμένει άγνωστος. Η γεύση αποτελεί, μετά την όσφρηση, την δεύτερη χημειοδεκτική αίσθηση, αυτή που αφορά στην επιλογή ή απόρριψη τροφής. Άλλωστε στην καθημερινή πράξη παρατηρείται αλληλεπίδραση και συνέργεια μεταξύ αυτών των δύο αισθήσεων. Τα γευστικά αισθήματα του ανθρώπου είναι τέσσερα: το γλυκό, το ξινό, το πικρό και το αλμυρό.⁴⁵

Τα αισθητήρια όργανα της όρασης είναι τα δύο μάτια, που αποτελούνται από εξειδικευμένες δεκτικές συσκευές οι οποίες: α) λειτουργούν ως σκοτεινοί θάλαμοι που με την κατάλληλη οπή (κόρη οφθαλμού) και διαθλαστικών μέσων (κερατοειδής χιτών και φακός του ματιού) προκειμένου να σχηματίζεται εντός αυτών ευκρινέστατη (ανεστραμμένη) εικόνα του εξωτερικού κόσμου επί κατάλληλης κοίλης επιφάνειας (αμφιβληστροειδής χιτώνας του ματιού).⁴⁶ β) Κωδικοποιούν κάθε σημείο της επί του αμφιβληστροειδούς σχηματιζόμενης εικόνας⁴⁷ υπό την μορφή νευρικών ερεθισμάτων, αγόμενων για των ινών του οπτικού νεύρου προς τον εγκέφαλο όπου γεννάται το αίσθημα της οράσεως.⁴⁸ Οπτικό πεδίο του ματιού καλείται το τμήμα του εξωτερικού κόσμου το οποίο είναι ορατό απ' το μάτι. Μέγα μέρος του οπτικού πεδίου αμφοτέρων των ματιών είναι κοινό. Η σύντηξη των κοινών σημείων των δύο οπτικών πεδίων για την επίτευξη της όρασης στερεοσκοπικής εικόνας συντελείται εντός του φλοιού του εγκεφάλου.⁴⁹

Το αισθητήριο όργανο για την ακοή είναι το αυτί, το οποίο διαθέτει τους κατάλληλους μηχανισμούς και υποδοχείς για την κωδικοποίηση των ηχητικών

⁴⁵ *Ο.π.*, σσ. 281-282.

⁴⁶ Με κατάλληλη μεταβολή της διαθλαστικότητας του κρυσταλλοειδούς φακού (μέσω μεταβολής της κυρτότητάς του), η σχηματιζόμενη επί του αμφιβληστροειδούς εικόνα είναι ευκρινής για αντικείμενα σε απόσταση από λίγα μόνο εκατοστόμετρα (10 cm περίπου) μέχρι και άπειρης απόστασης.

⁴⁷ Η «κωδικοποίηση» αυτή πραγματοποιείται από 126.000.000 «φωτουποδοχείς», εγκατεσπαρμένων καθ' όλη την έκταση του αμφιβληστροειδούς. Από αυτούς τα 120.000.000 καλούνται ραβδία και αντιδρούν απλώς ως προς τη φωτεινότητα κάθε σημείου της εικόνας, τα δε 6.000.000 καλούνται κωνία και αντιδρούν ως προς το μήκος κύματος του επ'αυτών προσπίπτοντος φωτός. Με τη λειτουργία των κωνίων καθίσταται δυνατή η γέννηση του αισθήματος των χρωμάτων.

⁴⁸ Ι. ΧΑΤΖΗΜΗΝΑΣ, *Επίτομος Φυσιολογία*, σσ. 283-284.

⁴⁹ *Ο.π.*, σ. 290.

κυμάτων⁵⁰ (κυρίως της συχνότητας και της έντασής τους) υπό τη μορφή νευρικών ερεθισμάτων. Αυτά διαβιβάζονται μέσω του ακουστικού νεύρου προς ειδική περιοχή του φλοιού του εγκεφάλου και δίνουν γέννηση στο αίσθημα της ακοής.⁵¹

3.2 Οι αισθήσεις υπό το πρίσμα της βιολογίας

Η μηχανιστική θεώρηση για τη ζωή (που υιοθετούν οι φυσιολόγοι), θεωρεί ότι όλα τα φαινόμενα, όσο πολύπλοκα ή δυσνόητα κι αν είναι, μπορούν τελικά να περιγραφούν με τους νόμους της χημείας και της φυσικής. Στον αντίποδα ο βιταλισμός θεωρεί ότι απαιτείται κάποια επιπλέον «ζωτική δύναμη (ορμή)» πάνω από τις φυσικές και χημικές δυνάμεις, για να ερμηνευθεί η ζωή. Η μηχανιστική θεώρηση επικράτησε τον 20^ο αιώνα, κυρίως γιατί το σύνολο των παρατηρήσεων και πειραματικών δεδομένων που έχουν προκύψει, συμφωνούν με αυτήν και τις προβλέψεις της. [...] Στην επιστήμη η εξήγηση ενός φαινομένου προϋποθέτει το διαμελισμό του σε μια αλυσίδα φυσικοχημικών γεγονότων, τα οποία συνδέονται αιτιακά μεταξύ τους.⁵² Την τελευταία δεκαετία εκδηλώθηκε μεγάλο ενδιαφέρον για την βιολογία των νοητικών διεργασιών. Προβλέπεται ότι αυτό το ενδιαφέρον θα αυξηθεί. Επομένως, είναι πιθανόν ότι η προσπάθεια κατανόησης του εγκεφάλου θα αποτελέσει για τον 21^ο αιώνα ό,τι υπήρξε η μελέτη των γονιδίων για τον 20^ο αιώνα καθώς και η προσπάθεια κατανόησης του κυττάρου για τον 19^ο αιώνα.⁵³

Μελέτες της τεχνητής νοημοσύνης έδειξαν ότι ο εγκέφαλος του ανθρώπου αναγνωρίζει τα αντικείμενα με τρόπους τους οποίους κανένας σύγχρονος υπολογιστής δεν άρχισε καν να πλησιάζει. Απλώς το να βλέπουμε αποτελεί

⁵⁰ Συνιστάμενα σε αλληλοδιάδοχα μέτωπα συμπύκνωσης και αραίωσης των μορίων του αέρα.

⁵¹ Ι. ΧΑΤΖΗΜΗΝΑΣ, *Επίτομος Φυσιολογία*, σσ. 292, 294.

⁵² Γ. ΓΕΛΑΔΑΣ – Μ. ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσιολογία του Ανθρώπου*, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα, 2001, σ. 19.

⁵³ Ε. KANDEL – J. SCHWARTZ – T. JESSELL, *Νευροεπιστήμη και Συμπεριφορά*, μτφρ. Χ. Καζλαρής- Α. Καραμανλίδης-Γ. Παπαδόπουλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2006, σ.17.

από μόνο του ένα καταπληκτικό υπολογιστικό επίτευγμα. Πράγματι όλες οι αισθήσεις μας –όραση, ακοή, όσφρηση, γεύση και αφή- είναι αναλυτικοί θρί-αμβοι. Ο εγκέφαλος υλοποιεί αυτά τα υπολογιστικά επιτεύγματα, διότι τα πολλά στοιχεία του- τα νευρικά κύτταρα- συνδέονται μεταξύ τους με πολύ ακριβείς τρόπους. Είναι εξίσου καταπληκτικό το ότι η ακρίβεια αυτών των συνδέσεων δεν είναι αμετάβλητη. Οι συνδέσεις μεταξύ των κυττάρων είναι δυνατόν να αλλάξουν με τη μάθηση. Θυμούμαστε περιστατικά, διότι η δομή και η λειτουργία των συνδέσεων αυτών μπορεί να τροποποιηθεί μέσω της εμπειρίας. [...] Η αντίληψη αρχίζει σε υποδεκτικά κύτταρα τα οποία είναι ευαίσθητα σε ένα είδος ερεθισμάτων. Οι περισσότερες αισθητικές πληροφορίες γίνονται αντιληπτές σαν μια αίσθηση ταυτιζόμενη με ένα ειδικό ερέθισμα. Φερ' ειπείν η αίσθηση του κρύου συνδέεται με το χιόνι. Αισθητικές οδοί συνδέουν τον περιφερικό υποδοχέα με το νωτιαίο μυελό, με το εγκεφαλικό στέλεχος, με τον θάλαμο και με τον φλοιό των εγκεφαλικών ημισφαιρίων. [...] Αρχικά, η επεξεργασία των αισθητικών πληροφοριών γίνεται εν σειρά σε συγκεκριμένες οδούς. Σε κάθε αισθητικό σύστημα, αυτές οι εν σειρά οδοί δρουν παράλληλα μεταξύ τους. Αυτή η παράλληλη επεξεργασία αισθητικών πληροφοριών από διαφορετικά στοιχεία ενός αισθητικού συστήματος, και απ' όλα τα αισθητικά συστήματα μαζί, είναι ουσιώδης για τον τρόπο με τον οποίο ο εγκέφαλος διαμορφώνει τις αντιλήψεις μας για τον εξωτερικό κόσμο. Εκείνο που προκύπτει από τις μελέτες παράλληλης επεξεργασίας στη σωματική αίσθηση και στην όραση είναι η πρώτη εικόνα που έχουμε για τους νευρικούς μηχανισμούς της αντίληψης. Έχουμε μάθει ότι, σε αντίθεση με τη διαισθητική ανάλυση της προσωπικής μας εμπειρίας, οι αντιλήψεις δεν είναι ακριβή και άμεσα αντίγραφα του κόσμου που μας περιβάλλει. Η αίσθηση είναι μια αφαίρεση, δεν είναι αντιγραφή του πραγματικού κόσμου. Σαρώνοντας το οπτικό πεδίο, ο εγκέφαλος ταυτόχρονα αλλά χωριστά αναλύει τη μορφή των αντικειμένων, την κίνησή τους και το χρώμα τους, προτού συναρμολογήσει μια εικόνα σύμφωνα με τους κανόνες του. Το πώς συμβαίνει αυτή η ανασύνθεση, δηλαδή το πρόβλημα της σύνδεσης, παραμένει άγνωστο.⁵⁴

⁵⁴ E. KANDEL –J. SCHWARTZ - T. JESSELL., *Νευροεπιστήμη και Συμπεριφορά*, μτφρ. Χ.

Το αισθητικό σύστημα είναι τμήμα του νευρικού συστήματος. Αποτελείται από τους αισθητικούς υποδοχείς, οι οποίοι λαμβάνουν τα ερεθίσματα από το εσωτερικό ή εξωτερικό περιβάλλον, τις νευρικές οδούς οι οποίες μεταφέρουν τα ερεθίσματα από τους υποδοχείς στον εγκέφαλο και εκείνες τις περιοχές του εγκεφάλου που είναι υπεύθυνες για την επεξεργασία των πληροφοριών. Οι πληροφορίες οι οποίες επεξεργάζονται από κάποιο αισθητικό σύστημα μπορεί να οδηγούν σε συνειδητή ή όχι αντίληψη του ερεθίσματος. Ανεξάρτητα από το εάν η πληροφορία είναι ή όχι συνειδητή καλείται αισθητική πληροφορία. Η πληροφορία ονομάζεται αίσθηση ακόμη κι αν δεν φτάνει στο επίπεδο της συνείδησης. Η κατανόηση της έννοιας της αίσθησης από το άτομο καλείται αντίληψη. Παραδείγματος χάριν, το αίσθημα του πόνου είναι μια αίσθηση, αλλά η συνειδητή αναγνώριση του γεγονότος ότι ορισμένο δόντι πονάει είναι αντίληψη. Η αντίληψη είναι αποτέλεσμα της επεξεργασίας των αισθητικών πληροφοριών από το νευρικό σύστημα. Πάντως, προς το παρόν, οι γνώσεις μας σχετικά με τα τελικά στάδια επεξεργασίας, με τα οποία τα διάφορα δυναμικά ενέργειας μετατρέπονται σε αισθήσεις ή αντιλήψεις, είναι περιορισμένες. [...] Η νευρική δραστηριότητα ξεκινά στο όριο μεταξύ νευρικού συστήματος και εξωτερικού περιβάλλοντος, από τους αισθητικούς υποδοχείς. Από τη στιγμή που κάποιοι υποδοχείς απαντούν σε μεταβολές του εσωτερικού περιβάλλοντος, «ο εξωτερικός κόσμος» ως προς τους αισθητικούς υποδοχείς μπορεί να σημαίνει, π.χ. διάταση ενός αιμοφόρου αγγείου του σώματος.⁵⁵

Για να δημιουργηθεί η αντίληψη, συμμετέχουν τρεις διαδικασίες, οι οποίες βασικά δεν μπορούν να ξεχωριστούν: η μορφομετατροπή του σήματος σε δυναμικά ενέργειας από τους αισθητήρες, η μετάδοση των δεδομένων στο νευρικό σύστημα και η μετάφραση των δεδομένων.⁵⁶

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τις πέντε αισθήσεις του ανθρώπου υπό το πρίσμα της σύγχρονης βιολογικής επιστήμης. Η διέγερση μιας ποικιλίας μηχανοαισθητήρων του δέρματος οδηγεί στην ανάπτυξη ενός μεγά-

---

Καζλαρής- Α. Καραμανλίδης-Γ. Παπαδόπουλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2006, σσ. 387-388.

⁵⁵ Γ. ΓΕΛΑΔΑΣ – Μ. ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Φυσιολογία του Ανθρώπου*, σ. 312.

⁵⁶ *Ο.π.*, σ. 319.

λου εύρους αισθητικών εμπειριών αφής και πίεσης, όπως για παράδειγμα το λύγισμα τριχών, η εν τω βάθει πίεση, η δόνηση και η επιπολής αφή.⁵⁷ Το μάτι απαρτίζεται από ένα οπτικό τμήμα, το οποίο εστιάζει την οπτική εικόνα στους φωτοαισθητήρες (φωτοϋποδοχείς) και ένα νευρικό τμήμα, το οποίο μετατρέπει την οπτική εικόνα σε μια δεδομένη αλληλουχία νευρικών εκφορτίσεων. Οι φωτοαισθητήρες είναι ευαίσθητοι μόνο σε εκείνο το μικρό τμήμα του ευρύτατου φάσματος της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας το οποίο καλείται ορατό φως.⁵⁸ Οι όροι που περιγράφουν την ενέργεια της ακτινοβολίας είναι τα μήκη κύματος και οι συχνότητες. Χάρη σε αυτήν ακριβώς την «ατέλεια» της όρασης οφείλεται το γεγονός ότι βλέπουμε, αφού εάν είχαμε πρόσβαση σε όλο το φάσμα της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας το οπτικό μας πεδίο θα απαρτίζονταν μονίμως από μία εικόνα χάους. Αναφορικά με τα χρώματα που αντιλαμβανόμαστε αυτά σχετίζονται με τα μήκη κύματος του φωτός που αντανακλάται, απορροφάται ή εκπέμπεται από τις χρωστικές ουσίες των αντικειμένων του ορατού κόσμου.⁵⁹ Η αίσθηση της ακοής –σε γενικές γραμμές πάντα- βασίζεται στη φυσική του ήχου και τη φυσιολογία του έξω, μέσου και έσω ωτός, τα αντίστοιχα εγκεφαλικά νεύρα και τα τμήματα του εγκεφάλου που ενέχονται στην επεξεργασία των ακουστικών πληροφοριών.⁶⁰ Στο πόνημα από το οποίο αντλούνται οι παραπάνω πληροφορίες παρατίθενται περαιτέρω λεπτομέρειες σχετικά με τη «διαδρομή» των ερεθισμάτων από το εκάστοτε αισθητήριο όργανο προς τον εγκέφαλο. Θα αξιοποιηθούν μόνο εφόσον αυτό καταστεί επιτακτικό στην πορεία εκπόνησης της εργασίας. Όσον αφορά τις χημικές αισθήσεις τώρα, δηλαδή γεύση και όσφρηση συνοπτικά περιγράφονται ως εξής: Τα εξειδικευμένα όργανα της γεύσης είναι οι 10.000 ή περισσότεροι γευστικοί κάλυκες, οι οποίοι κατά κύριο λόγο βρίσκονται στη γλώσσα, με τα αισθητήρια κύτταρα να είναι διατεταγμένα σαν τα τεμάχια ενός πορτοκαλιού.⁶¹ Από την άλλη μεριά το 80% της γεύσης του φαγητού παρέχεται στην πραγματικότητα από την αίσθηση της όσφρησης ή της οσμής. Η μυρωδιά μιας ουσίας σχετίζεται

⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 329.

⁵⁸ *Ο.π.*, σ. 335, βλέπε σχήμα 9-22.

⁵⁹ *Ο.π.*, σ. 350.

⁶⁰ *Ο.π.*, σ.354.

⁶¹ *Ο.π.*, σ. 365.

άμεσα με τη χημική της δομή. Οι αισθητήρες της όσφρησης βρίσκονται σε ένα μικρό τμήμα μεμβράνης, η οποία ονομάζεται οσφρητικό επιθήλιο και εντοπίζεται στο ανώτερο τμήμα της ρινικής κοιλότητας. [...] Οι πληροφορίες διέρχονται από τους οσφρητικούς βολβούς στον οσφρητικό φλοιό, ο οποίος αποτελεί μέρος του μεταιχμιακού συστήματος, ενός τμήματος του εγκεφάλου το οποίο σχετίζεται με το συναίσθημα την πρόσληψη τροφής και την ερωτική συμπεριφορά.⁶²

Συμπερασματικά οι αισθητήριες αντιλήψεις να μεν είναι κρίσιμες για την αντίληψη, ωστόσο πάντα θα ελλοχεύει ο κίνδυνος των ψευδαισθήσεων ή παραισθήσεων. Ο Russell από τη μεριά του δεν πρότεινε τη γνωσιοθεωρία του, όπως αυτή εκφράζεται μέσω του *OKEW*, ως τη μοναδική ικανή να εξηγήσει τα γεγονότα, ούτε ως αναμφίβολα αληθή. Την πρότεινε ως τη μοναδική που είναι συμβατή με όλα τα γνωστά δεδομένα. Παράλληλα αναγνώρισε την συμβολή του Whitehead (και ειδικότερα τη μέθοδό του να κατασκευάζει τα σημεία ως κλάσεις συμβάντων) προκειμένου να φτάσει σε αυτή τη θεωρία. Η αμφισημία και η απροσδιοριστία είναι διάχυτες στον στοχασμό του Russell κι αυτό προκύπτει και από τη συνεχή φιλοσοφική του εξέλιξη. Γι' αυτό και παραδέχονταν με προσήνεια τα λάθη του, μη διστάζοντας να ανασκευάζει τις θεωρίες του. Πάντως, τη γνωσιοθεωρητική προσέγγιση του *OKEW* -σε γενικές γραμμές- την αποδέχεται έως το τέλος του βίου του.

Το συντριβάνι του κόσμου είναι το θαύμα του απλού, που για να το βλέπουμε χρειαζόμαστε το καθαρό μάτι. Και για να το ακούμε, πρέπει να κρατάμε έναυλα ώτα στην κουβέντα του Einstein: το ποιο ακατανόητο πράγμα είναι ότι ο κόσμος είναι κατανοητός.⁶³

4. Η επιστημονική μέθοδος στη φιλοσοφία

Όπως προέκυψε από το τρίτο μέρος της εισαγωγής, τα νοητικά φαινόμενα, συνειδητά και μη, οπτικά ή ακουστικά, οι πόνοι, η φαγούρα, η επιθυμία για γέλιο,

⁶² *Ο.π.*, σσ. 366-368.

⁶³ Δ. ΛΙΑΝΤΙΝΗΣ, *Γκέμμα*, εκδ. Ν. Λιαντίνη, Αθήνα, 1997, σ. 34.

οι σκέψεις και γενικά όλη η νοητική μας ζωή έχουν υποθετικά ως αίτιο τις εγκεφαλικές λειτουργίες.⁶⁴ Αυτός είναι ο «πυρήνας» της επιχειρηματολογίας του Russell για την ανθρώπινη γνώση, όπως διατυπώθηκε στο έργο του *Our Knowledge of the External World (OKEW)*, το οποίο θα εξετάσουμε παρακάτω. Περιληπτικά, στο τελευταίο ο Russell αφού πρώτα παραθέτει συνοπτικά τις θεωρίες των δύο κύριων φιλοσοφικών τάσεων για την ανθρώπινη γνώση (της κλασικής και της εξελικτικής παράδοσης), κατόπιν διατυπώνει τη θέση της αναλυτικής φιλοσοφίας για το θέμα. Έτσι, αφού θέτει στο επίκεντρο τη λογική ως ουσία της φιλοσοφίας, ο Russell αναλύει το πρόβλημα της γνώσης κάνοντας ωστόσο πρώτα τους απαραίτητους εννοιολογικούς και μεθοδολογικούς διαχωρισμούς. Ακολουθώντας, ο Russell στο κεφάλαιο του OKEW, με τον τίτλο: «Περί της γνώσης του εξωτερικού κόσμου» πραγματοποιεί μία εφαρμογή των μεθόδων της αναλυτικής φιλοσοφίας στην προσπάθεια του να ρίξει φως στο πρόβλημα της ανθρώπινης γνώσης.

Λίγο πριν από τη θεμελίωση της αναλυτικής φιλοσοφίας από τον Russell ο Nietzsche στο έργο του *Ανθρώπινο πολύ ανθρώπινο* έδωσε μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα προσέγγιση της γνωσιοθεωρίας περί του κόσμου. «Αυτό που ονομάζουμε κόσμος είναι, στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα ενός πλήθους από λάθη και φαντασίες που έχουν δημιουργηθεί, λίγο-λίγο, μέσα στην ανάπτυξη του συνόλου των οργανωμένων υπάρξεων – είναι αναμιγμένες μέσα στην ανάπτυξή τους και φτάνουν σε μας, τώρα, από κληρονομιά, σαν ένας θησαυρός συσσωρευμένος απ' όλο το παρελθόν - ένας θησαυρός: γιατί η αξία της ανθρωπότητάς μας έγκειται εκεί κάτω. Από αυτόν τον κόσμο της παράστασης (Welt der Vorstellung), η σοβαρή επιστήμη μπορεί να ελευθερωθεί, πραγματικά μόνο στο ελάχιστο -όσο κι αν δεν το εύχεται κανείς αυτό - από το γεγονός ότι αυτή δεν μπορεί να διασπάσει ριζικά τη δύναμη των παλιών συνηθειών του αισθήματος».⁶⁵

Η αναλυτική φιλοσοφία αναδύεται κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1890

⁶⁴ J. SEARLE, *Νους, Εγκέφαλος και Επιστήμη*, μτφρ. Κ. Χατζηκυριακού, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1994, σ. 13.

⁶⁵ F. NIETZSCHE, *Menschliches, Allzumenschliches: Ein Buch für freie Geister*, Nietzsche Werke, Erster Band, Walter de Gruyter & Co, Berlin, 1967, p. 33.

με τις εννοιολογικές έρευνες του G. E. Moore και τις λογικές έρευνες του Frege και του Russell. Ο γλωσσικός μετασχηματισμός της ολοκληρώνεται όταν αξιοποιείται φιλοσοφικά η αρχή πως το να μελετάς τη σκέψη σημαίνει να μελετάς γλωσσικές μορφές. Στην κλασική εκδοχή της, το κομβικό μεθοδολογικό αίτημα είναι να συγκροτηθεί ένας καθολικός «εννοιολογικός σχηματισμός» (σχήμα), μέσω του οποίου θα μπορούν να εκφραστούν αντικειμενικά όλες οι αλήθειες για τον κόσμο. Κοινός ιστός των διαφορετικών τάσεων της αποτελεί ο αντιψυχολογισμός, που συνδέεται με δύο κεντρικές ιδέες της: 1) Όλη η αναγκαία αλήθεια είναι λογική αλήθεια, κι αυτό σημαίνει αναλυτική a priori αλήθεια και 2) όλη η a priori γνώση είναι γνώση αναλυτικών αληθειών, η οποία προκύπτει από μια διαδικασία διάσπασης των αναλυτικών προτάσεων σε εννοιολογικά απλά στοιχεία. Τα τελευταία είναι ανεξάρτητα από ψυχολογικές διαδικασίες και άμεσα προσβάσιμα με αδιάψευστο και αυταπόδεικτο τρόπο.⁶⁶

Από τις απαρχές της νεωτερικής φιλοσοφικής σκέψης, κομβική σημασία αποκτά η κατανόηση της σχέσης του υποκειμένου με τον κόσμο. Στη διεπιφάνεια αυτής της σχέσης του υποκειμενικού νου με τον κόσμο βρίσκονται οι «ιδέες» ή οι «παραστάσεις», οι οποίες κατανοούνται ως μετασχηματισμοί του νου, ως νοητικές καταστάσεις που παριστάνουν κάτι. Μια μακρά παράδοση που είχε αποτυπωθεί στους κανόνες της *Logique de Port Royal*, αντιμετωπίζει τις ιδέες ή τις παραστάσεις ως το κεντρικό θέμα της λογικής, δεδομένου ότι «μπορούμε να έχουμε γνώση αυτού που είναι έξω από μας μόνον μέσω της μεσολάβησης των ιδεών μέσα μας». Η γλώσσα μελετάται ως μέρος μιας προκαταρκτικής έρευνας, προκειμένου να αποφευχθούν εννοιολογικές συγχύσεις. Από το ένα μέρος, μελετάται έτσι ώστε να γίνουν οι απαραίτητες ορθές διακρίσεις και να αποφευχθεί η σύγχυση του κοινού λόγου, ενώ, από το άλλο, η στοχαστική χρήση του κοινού λόγου θεωρείται ως ο κατάλληλος τρόπος για να αποφευχθεί αυτή η σύγχυση.⁶⁷

Σ' αυτό το πλαίσιο άλλωστε και ο Έλληνας φιλόσοφος της εποχής του Διαφωτισμού, Ευγένιος Βούλγαρης εμφορούμενος από τη νευτώνεια θεώρηση

⁶⁶ Σ. ΤΣΙΝΟΠΕΜΑ, *Γλώσσα και Κριτική: Ο Wittgenstein για το Νόημα, τη Γνώση, τις Αξίες*, εκδ. Liberal books, Αθήνα, 2013, σ. 415.

⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 17.

της φύσης τονίζει ότι για όποιον αναζητεί την αλήθεια για την πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου το πιο σημαντικό είναι τα μαθηματικά και η εμπειρική επιβεβαίωση των θεωρητικών προτάσεων με την αρωγή των απαραίτητων πειραματικών εργαλείων.⁶⁸ Από τη μεριά του ο θεμελιωτής της κβαντομηχανικής θεωρίας Werner Heisenberg υποστηρίζει σχετικά: «Η σύγχρονη φυσική κατά ένα ορισμένο τρόπο πλησιάζει πάρα πολύ στη διδασκαλία του Ηράκλειτου. Αν αντικαταστήσει κανείς τη λέξη «φωτιά» με τη λέξη «ενέργεια», τότε είναι δυνατόν να θεωρηθούν οι θέσεις του Εφέσιου προσωκρατικού φιλοσόφου σχεδόν λέξη προς λέξη ως έκφραση της σύγχρονης αντίληψής μας για τον κόσμο. Η ενέργεια είναι πραγματικά το υλικό, απ' το οποίο είναι καμωμένα όλα τα στοιχειώδη σωματίδια, όλα τ' άτομα και γι' αυτό γενικά όλα τα πράγματα, ενώ ταυτόχρονα η ενέργεια είναι επίσης και το κινούν».⁶⁹

Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο μεταξύ άλλων και στη διαμόρφωση της σύγχρονης γνωσιοθεωρίας. Μάλιστα η συνεισφορά τους θα ήταν μεγαλύτερη αν δεν είχαν καταστραφεί πολλά από τα γραπτά τους. Ενδεικτικά αναφέρεται ο Επίκουρος, ο οποίος καίτοι είχε δημιουργήσει ολόκληρη σχολή τα γραπτά του δεν διασώθηκαν. Ο Διογένης Λαέρτιος (10, 29 κ.ε.) διαιρεί τη φιλοσοφία του Επικούρου στην κανονική, τη φυσική και την ηθική. Ο «κανών» ή το «κριτήριο» (Διογ. Λαέρ. 10, 27) είναι το μέτρο με το οποίο προσδιορίζεται η τιμή της αλήθειας μιας πρότασης. Ο Επίκουρος αναγνωρίζει τρία κριτήρια: τις αισθήσεις, τις προλήψεις και (για τις πρακτικές αποφάσεις) τα συναισθήματα (πάθη). Η αίσθηση είναι η ίδια εγγυητής της βεβαιότητάς της: δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αναιρεθεί, ούτε μέσω του λόγου, επειδή όλες οι έννοιες, με διάφορους τρόπους, εξαρτώνται από την αίσθηση. Δεν διαθέτουμε κανένα κριτήριο με τη βοήθεια του οποίου μπορούμε να ελέγξουμε την αίσθηση. Είμαστε τόσο βέβαιοι ότι βλέπουμε ή ακούμε όσο

⁶⁸ Ε. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, *Η Λογική εκ Παλαιών τε και Νεωτέρων Συνερανισθείσα*, Προλεγόμενα -επιμέλεια – ευρετήρια Κ.Θ. Πέτσιος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2010, σσ. 300-301.

⁶⁹ W. HEISENBERG, *Φυσική και Φιλοσοφία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα, 1978, σ. 51.

και ότι πονάμε.⁷⁰ Επιπρόσθετα μία γλαφυρή προσέγγιση της γνωσιοθεωρίας του Επίκουρου βρίσκουμε στα παρακάτω αποσπάσματα από το έργο του Λουκρήτιου *Για την φύση των πραγμάτων*. «Λέω πρώτον πως ο νους –που συχνά τον λέμε το “λογικό”- όπου έχει την έδρα της η φρόνηση και η διακυβέρνηση της ζωής, είναι μέρος του ανθρώπινου σώματος, όχι λιγότερο απ’ όσο το χέρι και το πόδι και τα μάτια είναι μέρη ολάκερου του έμβιου όντος.»⁷¹ [...] Ο ίδιος ο συλλογισμός μας δείχνει πως η φύση του νου και της ψυχής είναι σωματική. Τη βλέπουμε να δίνει ώθηση στα μέλη, να σηκώνει το σώμα από τον ύπνο, ν’ αλλάζει την όψη μας, να κατευθύνει και να στρέφει ολόκληρο τον άνθρωπο – και βλέπουμε πως τίποτα απ’ αυτά δεν μπορεί να γίνει χωρίς επαφή και πως χωρίς υλικό σώμα δεν υπάρχει επαφή.⁷²

4.1 Η γνώση μας για τον εξωτερικό κόσμο (Our Knowledge of the External World)

4.1.1. Σύγχρονες τάσεις

Ο Russell στην αρχή του *OKEW* επιχειρεί να διαχωρίσει την αναλυτική φιλοσοφία από τις δύο κυρίαρχες σύγχρονες τάσεις της φιλοσοφίας. Ασκεύει κριτική στη φιλοσοφία εν γένει με βασική κατηγορία την αναποτελεσματικότητά της, ενώ ορίζει ως αρχή της εν λόγω επιστήμης το στοχασμό του Θαλή του Μιλήσιου. Επιπλέον ως σημείο καμπής της φιλοσοφίας θεωρεί τη διάψευση των θέσεων του τελευταίου από τον Αναξίμανδρο. Ύστερα, ο Russell υποστηρίζει ότι η μέθοδος και το πρόβλημα της φιλοσοφίας έχουν προσληφθεί λανθασμένα από όλα τα πνευματικά ρεύματα, καθώς πολλά από τα συμβατικά της προβλήματα μπορούν να επιλυθούν με τα σύγχρονα μέσα της γνώσης, ενώ άλλα περιθωριοποιημένα αλλά όχι λιγότερο σημαντικά προβλήματα μπορούν -με μία πιο

⁷⁰ H-G. NESSELRATH, *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τόμος Α' (Αρχαία Ελλάδα), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2005, σ. 547.

⁷¹ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ, *Για την Φύση των Πραγμάτων*, μτφρ. Θ. Αντωνιάδης-Ρ. Χαμέτη, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 199.

⁷² *Ο.π.*, σ. 203.

υπομονετική και επαρκή μέθοδο- να λυθούν με την ακρίβεια και τη σιγουριά που παρέχουν οι περισσότερες ανεπτυγμένες επιστήμες.⁷³

Στη συνέχεια διαχωρίζει τη φιλοσοφία στη σύγχρονη περίοδο σε τρεις κύριους τύπους, οι οποίοι πολλές φορές συνδυάζονται σε ποικίλες αναλογίες από έναν φιλόσοφο, αλλά σε ουσία και τάση παραμένουν διακριτοί. Στους δύο πρώτους τύπους (κλασική και εξελικτική παράδοση) ο Russell αναφέρεται συνοπτικά και γι' αυτό και η παρουσίασή τους στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα είναι επίσης ευσύνοπτη. Ακολουθώντας, το κύριο μέρος της εργασίας αποτελείται από την παρουσίαση του τρίτου τύπου της σύγχρονης φιλοσοφίας, στον οποίο ο Russell αναφέρεται ως «λογικός ατομισμός». Όσον αφορά την κλασική παράδοση ο Russell θεωρεί ότι προέρχεται κυρίως από τον Kant και τον Hegel. Επιπλέον ότι αντιπροσωπεύει την προσπάθεια να προσαρμοστούν στις σύγχρονες ανάγκες, οι μέθοδοι και τα αποτελέσματα των μεγάλων δομικών φιλοσόφων από τον Πλάτωνα και μετά. Η δεύτερη τάση, η εξελικτική, οφείλει την επικράτησή της στον Darwin, μολονότι πρέπει να αναγνωριστεί ότι πρώτος φιλοσοφικός της εκπρόσωπος υπήρξε ο Herbert Spencer. Πιο πρόσφατα η εν λόγω φιλοσοφική τάση αναπτύχθηκε περαιτέρω με επιτυχία, από τους William James και Henri Bergson.⁷⁴

4. 1.2 Η κλασική παράδοση

Η γνήσια παρόρμηση από την οποία αναπτύχθηκε η κλασική παράδοση ήταν η πίστη των Ελλήνων φιλοσόφων στην παντοδυναμία της λογικής. Η ανακάλυψη της γεωμετρίας εξάλλου τους άσκησε τέτοια επίδραση ώστε η *a priori* επαγωγική της μέθοδος εμφανίστηκε ικανή να έχει γενική εφαρμογή. Έτσι, μπορούσαν να αποδείξουν κυρίως στο πλαίσιο της παρμενίδειας και πλατωνικής φιλοσοφίας π.χ. ότι η πραγματικότητα είναι μία, ότι δεν υπάρχει η «μεταβολή», ότι ο κόσμος των αισθήσεων δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια ψευδαίσθηση. Η πα-

⁷³ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1922. (πρώτη έκδοση το 1914 από τον εκδοτικό οίκο: The Open Court Publishing Company), σ. 13.

⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 14.

ραδοξότητα των συμπερασμάτων τους άλλωστε δεν τους προκαλούσε ενοχές εξαιτίας του ότι πίστευαν στην ορθότητα της λογικής τους.⁷⁵ Ο Παρμενίδης θεωρούσε ότι η μεταβολή –κάθε μορφή μεταβολής- είναι λογικά αδύνατη. Επίσης αρνήθηκε την ύπαρξη του χρόνου και της πολλαπλότητας. Ο μαθητής του Παρμενίδη Ζήνων επέκτεινε την παραπάνω παρμενίδεια θέση με τη βοήθεια ενός συνόλου αποδείξεων εναντίον της δυνατότητας μιας συγκεκριμένης μορφής μεταβολής – της κίνησης ή αλλαγής τόπου. Όλα αυτά μπορεί να φαίνονται παράλογα. Με ελάχιστη προσπάθεια, ο Παρμενίδης και ο Ζήνων θα μπορούσαν να ανοίξουν τα μάτια τους και να παρατηρήσουν όλων των ειδών τις μεταβολές γύρω τους. Οι δύο μεγάλοι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι, ωστόσο γνώριζαν πολύ καλά τα διδάγματα της εμπειρίας, αλλά το ερώτημα της φιλοσοφίας τους αφορούσε ακριβώς στην αξιοπιστία της εμπειρίας. Τι μπορεί να κάνει κάποιος όταν η εμπειρία μαρτυρεί την πραγματικότητα της αλλαγής, ενώ η προσεκτική επιχειρηματολογία (με όλο τον απαιτούμενο σεβασμό στους κανόνες της λογικής) καταλήγει σαφώς στην αδυνατότητά της; Για τον Παρμενίδη και τον Ζήωνα, η απάντηση ήταν ξεκάθαρη: το συμπέρασμα της έλλογης πρακτικής πρέπει να υπερισχύσει.⁷⁶ Καθώς η ζωτική παρόρμηση των πρώιμων φιλοσόφων «έσβησε», τη θέση της πήραν η εξουσία και η παράδοση, ενισχυμένες κατά το Μεσαίωνα έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, από τη συστηματική θεολογία.⁷⁷

Σ' αυτό το πλαίσιο σύμφωνα με τον Descartes τη γνώση μας για τον εξωτερικό κόσμο τη διαμεσολαβούν διανοητικά αντικείμενα, οι αναπαραστάσεις, που κατά κάποιο τρόπο αντιπροσωπεύουν πράγματα του εξωτερικού κόσμου. Η σκέψη συνυφαίνεται πάντοτε με τον χειρισμό αναπαραστάσεων, μέσω της συναγωγής συμπερασμάτων ή μέσω άλλων διανοητικών διεργασιών. [...] Η πρώτη συνέπεια, όπως παρατήρησε ο Καρτέσιος, ήταν ότι οι αναπαραστάσεις δεν έχουν αναγκαία σύνδεση με ό,τι αναπαριστούν. [...] Η δεύτερη ενδιαφέρουσα συνέπεια είναι ότι μπορεί να μελετήσει κανείς τη διάνοια, χωρίς να εν-

⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 15.

⁷⁶ D. LINDBERG, *Οι Απαρχές της Δυτικής Επιστήμης*, μτφρ. Η. Μαρκολέφας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1997, σσ. 46-47.

⁷⁷ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy* σ. 15.

διαφέρεται για την πραγματικότητα την οποία υποτίθεται ότι αναπαριστά και νοεή διάνοια. [...] Η πρόταση δεν είναι ότι, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει τίποτε άλλο εκτός από τη διάνοια (σολιψισμός) αλλά κάτι διαφορετικό: ότι για να συναχθούν όλα όσα είναι επιστημονικώς ενδιαφέροντα σχετικά με τη διάνοια, αρκεί να μελετάται η διάνοια ως εάν ο σολιψισμός να ήταν αληθής. Για τον λόγο αυτό, η άποψη ονομάζεται μεθοδολογικός σολιψισμός. Από την αναπαραστατική θεωρία για τη διάνοια ο Καρτέσιος συνήγαγε το επίσης ενδιαφέρον τρίτο συμπέρασμα ότι διάνοια και σώμα είναι δύο πράγματα τελείως διαφορετικά μεταξύ τους.⁷⁸

Η μοντέρνα φιλοσοφία, από τον Descartes και μετά, παρ' όλο που δεν περιορίστηκε από την εξουσία, όπως συνέβαινε κατά το Μεσαίωνα, εντούτοις αποδέχτηκε λίγο πολύ άκριτα τη λογική του Αριστοτέλη. Επιπρόσθετα συνέχισε να θεωρεί ότι η *a priori* λογική μπορεί να αποκαλύψει μυστικά για το σύμπαν και ότι μπορεί να αποδείξει ότι η πραγματικότητα είναι διαφορετική απ' ότι φαίνεται κατά την απευθείας παρατήρησή της. Αυτή η πεποίθηση είναι σύμφωνα με το Russell το ξεχωριστό χαρακτηριστικό της κλασικής παράδοσης αλλά και το μέχρι πρότινος βασικό εμπόδιο για μια επιστημονική στάση απέναντι στη φιλοσοφία.⁷⁹

Παρά τις ουσιώδεις διαφορές που είχε με το Bradley (σ.σ. ο Russell τον εντάσσει στην κλασική παράδοση), ο Russell καθ' όλη την φιλοσοφική του έρευνα ασχολήθηκε κυρίως με ένα ερώτημα που σχετίζεται ευθέως με τον «πυρήνα» της φιλοσοφίας του Bradley. Αν δηλαδή είναι εφικτός ο συσχετισμός της εμφάνισης και της πραγματικότητας, της λογικής και των δεδομένων των αισθήσεων. Το φιλοσοφικό όνειρο του Russell ήταν να αποκτήσει μια «χημική» ένωση μεταξύ των λογικών κατηγοριών και των αισθήσεων.⁸⁰ Στη σύγχρονη εποχή υπό την κυριαρχία των μεθόδων του πειράματος και της παρατήρησης έχει γίνει σύνηθες να υποπτευόμαστε την πλάνη σε οποιαδήποτε αφαι-

⁷⁸ N. STILLINGS κ.ά., *Εισαγωγή στη Γνωσιοεπιστήμη*, μτφρ. Γ. Μαραγκός, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2003, σσ. 500-501.

⁷⁹ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 16.

⁸⁰ N. MILKOV, "The History of Russell's Concepts: Sense data and knowledge by acquaintance", *Periodical volume, Archiv fur Begriffsgeschichte* – 43, p. 221.

ρεση αντιφάσκει με πρόδηλα γεγονότα. Είναι εύκολο να διατηρηθεί αυτή η υποψία και είναι επιθυμητό εάν είναι δυνατόν να εντοπίζεται η ακριβής φύση του λάθους, όποτε αυτό υπάρχει.⁸¹

Ως εκ τούτου η λειτουργία της λογικής στη φιλοσοφία είναι πολύ σημαντική. Πάντως ο Russell υποστηρίζει ότι η λειτουργία της λογικής πλέον δεν είναι αυτή την οποία έχει στην κλασική παράδοση. Στην εν λόγω παράδοση η λογική γίνεται παραγωγική μέσω της άρνησης. Έτσι, σε όποια περίπτωση ένας αριθμός από εναλλακτικές φαίνεται εκ πρώτης όψεως να είναι εξίσου πιθανός, έρχεται η λογική και τους καταδικάζει όλους εκτός από έναν. Αυτός ο οποίος καθορίζεται να συνειδητοποιείται στον πραγματικό κόσμο. Έτσι, ο κόσμος είναι κατασκευασμένος με τα μέσα της λογικής με ελάχιστη επίκληση στην απτή εμπειρία. Η αληθινή λειτουργία της λογικής είναι, σύμφωνα με το Russell η αντίθετη. Δηλαδή σε ζητήματα εμπειρίας είναι περισσότερο αναλυτική παρά δομική. Αν ληφθεί εκ των προτέρων δείχνει την πιθανότητα των τέως ανύποπτων εναλλακτικών πιο συχνά σε σχέση με την απιθανότητα των εναλλακτικών, η οποία φαίνεται εκ πρώτης όψεως εφικτή. Με αυτό τον τρόπο, ενώ απελευθερώνει τη φαντασία - αναφορικά με το πώς μπορεί να γίνει ο κόσμος - αντίθετα αρνείται να νομοθετήσει σχετικά με το τι είναι ο κόσμος. Αυτή η αλλαγή, η οποία προήλθε από μία εσωτερική επανάσταση στη λογική, παρέσυρε τα φιλόδοξα συστήματα της παραδοσιακής μεταφυσικής, ακόμη και εκείνα στα οποία «η πίστη στη λογική» ήταν το κορυφαίο ζητούμενο.⁸²

Σ' αυτό το πλαίσιο και προκειμένου να φανερωθεί η φύση των ισχυρισμών της κλασικής παράδοσης γίνεται αναφορά σε μία από τις δύο κυρίαρχες θεωρίες της. Σύμφωνα με αυτήν το σύμπαν είναι μία «οργανική ενότητα», όπως ένα ζώο ή ένα τέλειο έργο τέχνης. Έτσι, αυτά τα διαφορετικά μέρη ταιριάζουν μαζί, συνεργάζονται και είναι ότι είναι εξαιτίας της θέσης τους στο σύνολο. Αυτή η πεποίθηση άλλες φορές αναπτύσσεται δογματικά και άλλες φορές υπερασπίζεται τις θέσεις τις με επιχειρήματα. Αν αληθεύει, κάθε μέρος του

⁸¹ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 18.

⁸² *Ο.π.*, σσ. 18-19.

σύμπαντος είναι ένας μικρόκοσμος, μια αντανακλαστική μικρογραφία του όλου. Αν γνωρίζαμε τον εαυτό μας διεξοδικά, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, θα ξέραμε τα πάντα. Η κοινή λογική φυσιολογικά θα διαφωνούσε με το τελευταίο επιχείρημα υποστηρίζοντας ότι υπάρχουν άνθρωποι –π.χ. στην Κίνα – με τους οποίους οι σχέσεις μας είναι τόσο έμμεσες και ασήμαντες έτσι ώστε δεν μπορούμε να συμπεράνουμε τίποτα σημαντικό γι' αυτούς από κάποιο στοιχείο του εαυτού μας. Αν υπάρχει ζωή στον πλανήτη Άρη ή σε άλλα πιο απομακρυσμένα μέρη του σύμπαντος, το ίδιο επιχείρημα γίνεται ακόμη δυνατότερο.

Επιπρόσθετα, είναι πιθανό όλα τα περιεχόμενα του χώρου και του χρόνου που ζούμε να σχηματίζουν μόνο ένα από τα πολλά σύμπαντα, το καθένα εκ των οποίων θα φαίνεται στον εαυτό του ολοκληρωμένο. Με αυτό τον τρόπο η σύλληψη της απαραίτητης ενότητας του όλου που αναλύει τον εαυτό της μέσα στην φτώχεια της φαντασίας και μια απελευθερωμένη λογική μας χειραφετεί από τη βασική θέση του ιδεαλισμού για την ολότητα της ύπαρξης. Μια άλλη θεωρία που υποστηρίζεται από τα περισσότερα - αλλά όχι όλα – ρεύματα της κλασικής παράδοσης είναι το δόγμα ότι η πραγματικότητα είναι «διανοητική» ή «πνευματική». Κοντολογίς δηλαδή ότι όλη η πραγματικότητα εξαρτάται για την ύπαρξή της πάνω σε ότι είναι πνευματικό. Αυτή η άποψη συχνά εξειδικεύεται στο σχήμα το οποίο δηλώνει ότι η σχέση αυτού που γνωρίζει και του γνωριζόμενου (υποκείμενο-αντικείμενο) είναι θεμελιακή και ότι τίποτα δεν μπορεί να υπάρξει εκτός αν γνωρίζει ή έχει γνωριστεί. Εδώ πάλι η ίδια νομοθετική λειτουργία αποδίδεται σε μία *a priori* επιχειρηματολογία: Υποστηρίζεται ότι υπάρχουν αντιφάσεις σε μία άγνωστη πραγματικότητα. Σ' αυτό το σημείο ο Russell υποστηρίζει ότι το εν λόγω επιχείρημα είναι απατηλό και ότι μία καλύτερη λογική θα δείξει ότι δεν μπορούν να τεθούν όρια αναφορικά με την έκταση και τη φύση του αγνώστου. Έτσι, ενώ η παλιά λογική αποκλείει πιθανότητες και «φυλακίζει» τη φαντασία μέσα στα τείχη του συνηθισμένου, η νεότερη λογική δείχνει καλύτερα τι μπορεί να συμβεί και αρνείται να αποφανθεί σχετικά με το τι πρέπει να συμβεί.⁸³

---

⁸³ Ο.π., σσ. 19-20.

4.1.3 Εξελικτική παράδοση

Ο εξελικτισμός με όλες τις μορφές του είναι «το πιστεύω» που κυριάρχησε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κι αυτό γιατί κυριάρχησε στην πολιτική, στη λογοτεχνία αλλά και στη φιλοσοφία. Ο Nietzsche, ο Πραγματισμός, ο Bergson, αποτελούν φάσεις της φιλοσοφικής ανάπτυξης του εξελικτισμού. Ο εξελικτισμός θεωρεί εαυτόν θεμελιωμένο στην επιστήμη, απελευθερωτή των ελπίδων, εμπνευστή της ενισχυμένης πίστης στην ανθρώπινη δύναμη, σίγουρο αντίδοτο στη συλλογική αυθεντία των Ελλήνων αλλά και στη δογματική αυθεντία των μεσαιωνικών συστημάτων. Ενάντια σε ένα τόσο μοντέρνο και τόσο ευάρεστο «πιστεύω» η όποια διαμαρτυρία μπορεί να φανεί ανώφελη. Ο Russell, ωστόσο, υποστηρίζει ότι μέσα στη μέθη της γρήγορης επιτυχίας πολλά σημαντικά και ζωτικά ζητήματα για την αληθινή κατανόηση του σύμπαντος ξεχάστηκαν. Ένα μέρος της ελληνικής επιστημονικής παράδοσης πρέπει να συνδυαστεί με το νέο πνεύμα προτού μπορέσει να αναδυθεί από τη ζέση της νεότητας στη σοφία της ενήλικης ζωής. Σημειωτέον ότι η βιολογία δεν είναι ούτε η μόνη επιστήμη, ούτε το μοντέλο στο οποίο όλες οι άλλες επιστήμες πρέπει να προσαρμοστούν. Ο εξελικτισμός δεν είναι μια αληθινή επιστημονική φιλοσοφία, ούτε όσον αφορά τη μέθοδο ούτε σχετικά με τα προβλήματα που εξετάζει. Η αληθινή επιστημονική φιλοσοφία είναι περισσότερο επίπονη και πιο απόμακρη, ενώ κάνει ένσταση σε λιγότερο εγκόσμιες ελπίδες και απαιτεί αυστηρή πειθαρχία για την επιτυχημένη εξάσκησή της.⁸⁴

Η λογική, τα μαθηματικά και η φυσική εξαφανίζονται από τη φιλοσοφία του εξελικτισμού επειδή είναι πολύ «στατικά». Αυτό που είναι αληθινό είναι η ορμή και η κίνηση προς ένα σκοπό ο οποίος σαν το ουράνιο τόξο, υποχωρεί, όσο εμείς προοδεύουμε και κάνει κάθε μέρος διαφορετικό όταν το φτάνουμε σε σχέση με αυτό που νομίζαμε ότι ήταν από απόσταση. Σ' αυτό το σημείο ο Russell ασκεί τις εξής δύο κριτικές στον εξελικτισμό. Πρώτον ότι η αλήθεια του δεν ακολουθεί αυτά τα οποία η επιστήμη θεωρεί πιθανά αναφορικά με τα γεγονότα της εξέλιξης και δεύτερον, τα κίνητρα και τα ενδιαφέροντα που ε-

⁸⁴ Ο.π., σσ. 21-22.

μπνέουν τον εξελικτισμό είναι αποκλειστικά πρακτικά, ενώ παράλληλα τα προβλήματα που αντιμετωπίζει είναι τόσο ειδικά, που δύσκολα αγγίζουν αυτά που στο μυαλό του Russell αποτελούν τα γνήσια φιλοσοφικά ερωτήματα.⁸⁵

Από την άλλη μεριά «ο Russell αντιμετώπισε τη φιλοσοφία του Bergson με πολεμική διάθεση και με αφετηρία την προσπάθεια εντοπισμού της θέσης της φιλοσοφίας του στο σύνολο των φιλοσοφικών συστημάτων ή θεωριών. Έτσι, παραμερίζοντας τα συστήματα ταξινόμησης που στηρίζονται στην θεμελιώδη μέθοδο που ακολουθούν οι φιλόσοφοι (εμπειρία – a priori έννοιες ή ιδέες) ή στα αποτελέσματα που καταλήγουν (ρεαλισμός - ιδεαλισμός), ο Russell επιλέγει ένα σύστημα αρκετά απλουστευτικό (στη δήθεν καθαρότητά του), χρησιμότερο μάλλον για τους μη φιλοσόφους, στο οποίο βασικό κριτήριο ταξινόμησης αποτελεί η «επικρατέστερη επιθυμία» (predominant desire) που ώθησε τον φιλόσοφο να φιλοσοφήσει. Σύμφωνα με το εν λόγω κριτήριο μπορούμε να διαιρέσουμε το σύνολο των φιλοσοφικών συστημάτων σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: α) Στις φιλοσοφίες του συναισθήματος, κύρια έμπνευση των οποίων είναι η επιδίωξη της ευδαιμονίας (στη κατηγορία αυτή ανήκει η πλειονότητα των θρησκευτικών φιλοσοφιών). β) Στις θεωρησιακές φιλοσοφίες, οι οποίες έχουν ως βασική επιδίωξη τη γνώση (εδώ ανήκει η πλεινότητα των μεγάλων φιλοσοφικών συστημάτων) και γ) στις πρακτικές φιλοσοφίες για τις οποίες η γνώση προσδιορίζεται σε σχέση με την πράξη. Οι φιλοσοφίες αυτού του τύπου με βασικούς εκπροσώπους τους Πραγματιστές και τον Bergson εκλαμβάνουν τη γνώση ως απλό εργαλείο για την τελεσφόρο δραστηριότητα και την ευδαιμονία ως αποτέλεσμα».⁸⁶

Επιπλέον σύμφωνα με την ως άνω κριτική στον Russell, ο τελευταίος επειδή αγνοεί τη διάκριση του Bergson ανάμεσα στην «απόλυτη» και τη «σχετική» γνώση εκθέτει συνοπτικά κάποιες βασικές θέσεις της φιλοσοφίας του Γάλλου φιλοσόφου, χωρίς ωστόσο να εμβαθύνει στην επιχειρηματολογία του. Με αυτό τον τρόπο υπερβάλλει στην κριτική του αναφορικά με την ουσιώδη,

⁸⁵ Ο.π., σσ. 25-26.

⁸⁶ Η. BERGSON, *Η Δημιουργική Εξέλιξη*, Επιμέλεια - Επίμετρο: Γιάννης Πρελορέντζος, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2005, σ. 352.

σύμφωνα με τον Bergson διάκριση μεταξύ της νόησης και του ενστίκτου.⁸⁷

Η θεώρηση ότι η φιλοσοφία, πρέπει να αποτελείται από προτάσεις οι οποίες δεν μπορούν να βρεθούν σε άλλες επιστήμες, έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες. Όλες οι ερωτήσεις που περιλαμβάνουν ανθρώπινο ενδιαφέρον – π.χ. σχετικά με τη μελλοντική ζωή – ανήκουν θεωρητικά τουλάχιστον στις ειδικές επιστήμες και μπορούν να απαντηθούν από εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία. Άλλωστε οι φιλόσοφοι πολύ συχνά στο παρελθόν επέτρεψαν στους εαυτούς τους να κρίνουν εμπειρικά ερωτήματα με αποτέλεσμα να μπλεχτούν σε μία καταστροφική διαμάχη με καλά επιβεβαιωμένα γεγονότα. Γι' αυτό πρέπει να απαρνηθούμε την ελπίδα ότι η φιλοσοφία μπορεί να υποσχεθεί την ικανοποίηση των εγκόσμιων επιθυμιών μας. Αυτό που μπορεί να κάνει, όταν είναι καθαρισμένη από κάθε τι πρακτικό, είναι να μας βοηθήσει να καταλάβουμε τις γενικές πτυχές του κόσμου και τη λογική ανάλυση γνώριμων, αλλά πολύπλοκων πραγμάτων. Μέσω αυτού του επιτεύγματος -και με την πρόταση μιας «καρποφόρας» υπόθεσης- μπορεί να φανεί εμμέσως χρήσιμη σε άλλες επιστήμες και ιδιαίτερα στα μαθηματικά, τη φυσική και την ψυχολογία. Ωστόσο, η αυθεντική επιστημονική φιλοσοφία δεν μπορεί να ελπίζει να είναι ελκυστική σε οποιονδήποτε εκτός από αυτούς που έχουν την επιθυμία να καταλάβουν, δηλαδή να δραπετεύσουν από την διανοητική σύγχυση. Επιπλέον στον δικό της τομέα η φιλοσοφία, προσφέρει, το είδος της ικανοποίησης που προσφέρουν και οι άλλες επιστήμες. Ωστόσο, δεν προσφέρει, ούτε προσπαθεί να προσφέρει, μία λύση για το πρόβλημα του ανθρώπινου προορισμού, ή για τον προορισμό του σύμπαντος.⁸⁸

Εξάλλου σύμφωνα με την αναφορική θεωρία οι γλωσσικές εκφράσεις έχουν το εκάστοτε νόημα επειδή αντιπροσωπεύουν πράγματα. Σημαίνουν ό,τι αντιπροσωπεύουν. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι λέξεις είναι σαν ετικέτες. Είναι σύμβολα που αναπαριστούν, υποσημαίνουν, κατονομάζουν, υποδηλώ-

⁸⁷ Ο.π., σ. 353.

⁸⁸ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σσ. 27-28.

νουν στοιχεία του κόσμου ή αναφέρονται σ' αυτά.⁸⁹ Πάντως, παρότι η αναφορική θεωρία για το νόημα δεν ισχύει για όλες τις λέξεις, εντούτοις θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εφαρμόζεται τουλάχιστον στους ενικούς όρους, δηλαδή σε όρους που εννοείται ότι αναφέρονται σε καθ' έναστον ατομικά πράγματα. Τέτοιοι όροι είναι τα κύρια ονόματα, οι αντωνυμίες και οι προσδιοριστικές περιγραφές. Ο Russell ωστόσο προέβαλλε ισχυρά επιχειρήματα υπέρ της θέσης ότι το νόημα τουλάχιστον των προσδιοριστικών περιγραφών δε συνίσταται στο ότι αυτές υποδηλώνουν ό,τι υποδηλώνουν. Αντ' αυτού κατά τον Russell, μια πρόταση που περιέχει προσδιοριστική περιγραφή, λ.χ. η πρόταση «Ο άνδρας που μένει εκεί είναι μηχανικός», επιφανειακά μόνο έχει τη μορφή «υποκείμενο - κατηγορημα». Στην πραγματικότητα - από λογική σκοπιά - πρόκειται για μια τριάδα γενικεύσεων. Έτσι η εν λόγω πρόταση είναι ισοδύναμη με τη συμπλεκτική πρόταση: «Τουλάχιστον ένας άνδρας μένει εκεί, και το πολύ ένας άνδρας μένει εκεί, και όποιο άτομο μένει εκεί είναι μηχανικός».⁹⁰

Στη συνέχεια ο Russell αφού ξεκαθαρίζει ότι υιοθετεί τη μέθοδο της ανεξάρτητης έρευνας και όχι αυτή της ρητής διαμάχης, επιπρόσθετα δικαιολογεί την επιστημονική απέναντι στη μυστικιστική συμπεριφορά. Ενδεικτικά μεταξύ άλλων αναφέρει: «Η μεταφυσική εξ αρχής αναπτύχθηκε από την ένωση και τη διαμάχη αυτών των δύο συμπεριφορών. Μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, οι Ίωνες ήταν πιο επιστημονικοί, ενώ αυτοί της Σικελίας ήταν πιο μυστικιστές. Ο Πυθαγόρας, ωστόσο ήταν ένα περίεργο μίγμα και των δύο τάσεων: η επιστημονική συμπεριφορά τον οδήγησε στο θεώρημα των ορθογώνιων τριγώνων, ενώ παράλληλα η μυστικιστική του διάραση του έλεγε ότι είναι κακό να τρως κουκιά».⁹¹

Αναφορικά με την πραγματικότητα ή τη μη πραγματικότητα του κόσμου των μυστικιστών ο Russell δηλώνει ότι δεν ξέρει τίποτα, καθώς και ότι δεν επιθυμεί να τον αρνηθεί, ούτε ακόμη να διακηρύξει ότι η διορατικότητα που αποκαλύπτει δεν είναι γνήσια. Αυτό που θέλει να ισχυριστεί είναι – σε αυτό το

⁸⁹ W. LYCAN, *Φιλοσοφία της Γλώσσας*, μτφρ. Γ. Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2007, σ. 23.

⁹⁰ *Ο.π.*, σ. 34.

⁹¹ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 29.

σημείο η επιστημονική συμπεριφορά γίνεται επιτακτική – ότι η διορατικότητα (insight) χωρίς δοκιμή και χωρίς υποστήριξη, είναι μία ανεπαρκής εγγύηση της αλήθειας, παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των πιο σημαντικών αληθειών προτείνεται αρχικά μέσω αυτής. Είναι σύνηθες να μιλήσει κανείς για μια αντίθεση μεταξύ του ενστίκτου και του λογικού.⁹² Το ένστικτο, όπως όλες οι ανθρώπινες ιδιότητες, διατρέχει τον κίνδυνο του λάθους. Εκεί όπου το ένστικτο έχει τις λιγότερες πιθανότητες λάθους είναι τα πρακτικά ζητήματα, για τα οποία η ορθή κρίση αποτελεί μια βοήθεια επιβίωσης.⁹³

Η θεωρητική κατανόηση του κόσμου, η οποία αποτελεί τον σκοπό την φιλοσοφίας, δεν είναι ένα ζήτημα μεγάλης πρακτικής σημασίας, για τα ζώα, τους βάρβαρους ή ακόμη και για τους πιο πολιτισμένους ανθρώπους. Γι' αυτό το λόγο είναι δύσκολο να προταθεί ότι οι γρήγορες, σκληρές και έτοιμες μέθοδοι του ενστίκτου ή της ενόρασης (intuition) θα βρουν σ' αυτό το πεδίο ευνοϊκό «έδαφος» για την εφαρμογή τους. Τα παλιότερα είδη δραστηριότητας τα οποία αναδεικνύουν τη συγγενεία μας με τις απομακρυσμένες γενιές ζώων ή ημι-ανθρώπινων προγόνων φανερώνουν την ενόραση (intuition) στα καλύτερά της. Σε τέτοια ζητήματα, όπως είναι η επιβίωση και η αγάπη, η διαίσθηση πολλές φορές (αλλά όχι πάντα) θα δράσει με τέτοια ταχύτητα και ακρίβεια που θα αφήσουν «έκπληκτη» την κριτική διάνοια. Η φιλοσοφία, ωστόσο, δεν είναι μία από τις επιδιώξεις που δείχνουν τη συγγενεία μας με το παρελθόν: Είναι μία εξαιρετικά εκλεπτυσμένη και πολιτισμένη επιδίωξη, η οποία για την επιτυχία της απαιτεί απελευθέρωση από τη ζωή του ενστίκτου και επιπλέον - σε ορισμένες περιπτώσεις - επιφυλακτικότητα για τις εγκόσμιες ελπίδες και τους φόβους.⁹⁴

4.2 Η λογική ως ουσία της φιλοσοφίας

Τα ζητήματα που συζητήθηκαν παραπάνω, αλλά και αυτά που θα τεθούν «επί

⁹² *Ο.π.*, σ. 31.

⁹³ *Ο.π.*, σ. 32.

⁹⁴ *Ο.π.*, σ. 36.

τάπητος» παρακάτω, περιορίζουν τον εαυτό τους, καθώς είναι γνήσια φιλοσοφικά, σε προβλήματα της λογικής. Αυτό δεν συμβαίνει τυχαία, αλλά εξαιτίας του γεγονότος ότι κάθε φιλοσοφικό πρόβλημα, όταν υποστεί την αναγκαία ανάλυση και «κάθαρση», βρίσκεται είτε να μην είναι στην πραγματικότητα φιλοσοφικό, είτε να είναι λογικό. Αλλά, επειδή η λέξη λογική ποτέ δεν χρησιμοποιείται με την ίδια έννοια από δύο διαφορετικούς φιλοσόφους, μια εξήγηση για το τι εννοώ (σ.σ. ο Russell) με αυτήν είναι απαραίτητη. Η λογική από το Μεσαίωνα έως τις ημέρες μας στη διδασκαλία ταυτίζονταν με μία σχολαστική συλλογή από τεχνικούς όρους και κανόνες της συλλογιστικής παρέμβασης. Αυτούς του κανόνες και του τεχνικούς όρους τους διατύπωσε ο Αριστοτέλης και ορισμένοι ταπεινοί άνθρωποι απλώς επανέλαβαν τα ίδια μετά απ' αυτόν. Από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα όλα τα δυνατά μυαλά που εξέφρασαν τις ανησυχίες τους με τεκμηρίωση εγκατέλειψαν τη μεσαιωνική λογική και με τον ένα ή τον άλλο τρόπο διεύρυναν το πεδίο δράσης της λογικής. Η πρώτη προέκταση ήταν με την παρουσίαση της επαγωγικής μεθόδου από τους Bacon και Galileo. Η επαγωγή ωστόσο, όσο σημαντική κι αν θεωρείται ως μέθοδος της έρευνας, δεν φαίνεται να παραμένει όταν η δουλειά της έχει γίνει: στην τέλεια μορφή μιας τελειοποιημένης επιστήμης φαίνεται πως όλα θα έπρεπε να είναι αφαιρετικά. Εάν η επαγωγή παραμένει, θα παραμένει απλώς ως μία από τις αρχές σύμφωνα με τις οποίες οι αφαιρέσεις επιδρούν. Έτσι, το τελικό αποτέλεσμα της παρουσίασης της επαγωγικής μεθόδου δεν είναι η δημιουργία ενός νέου είδους μη αφαιρετικής λογικής, αλλά μάλλον η διεύρυνση του πεδίου δράσης της αφαίρεσης, μέσω της υπόδειξης ενός τρόπου αφαίρεσης, ο οποίος είναι σίγουρα μη συλλογιστικός και δεν ταιριάζει στο «σκηνικό» της μεσαιωνικής περιόδου. Το ερώτημα του πεδίου δράσης και της εγκυρότητας της επαγωγής είναι μεγάλης δυσκολίας, αλλά και μεγάλης σημασίας για τη γνώση μας. Φερ' ειπείν στο ερώτημα: «Θα ανατείλει αύριο ο Ήλιος;», η πρώτη μας ενστικτώδης αντίδραση είναι ότι θα ανατείλει, αφού αυτό έχει συμβεί συνεχόμενα κατά το παρελθόν. Ας υποθέσουμε ότι απαντάμε θετικά στο ερώτημα. Ακολούθως το ερώτημα που εγείρεται είναι: «Ποια είναι η αρχή της τεκμηρίωσης σύμφωνα με την οποία περνάμε από τις παρελθούσες ανατολές στις μελλοντικές»; Η α-

πάντηση που δόθηκε από τον J. S. Mill είναι ότι η τεκμηρίωση εξαρτάται από το νόμο της αιτιότητας.⁹⁵

Ας υποθέσουμε ότι αυτό είναι αλήθεια. Τότε ποιος είναι ο λόγος για να πιστεύεις στο νόμο της αιτιότητας; Υπάρχουν γενικά τρεις πιθανές απαντήσεις σε αυτή την ερώτηση. Πρώτον, ότι είναι γνωστός (σ.σ. ο νόμος της αιτιότητας) a priori. Δεύτερον, ότι λαμβάνεται ως δεδομένο και τρίτον, ότι είναι μια εμπειρική γενίκευση από παρελθούσες περιπτώσεις. Η θεωρία ότι η αιτιότητα είναι γνωστή a priori δεν μπορεί να αντικρουστεί οριστικά, αλλά μπορεί να καταστεί αβάσιμη μέσω της απλής επεξεργασίας της διατύπωσης του νόμου με ακρίβεια και ως εκ τούτου φανερώνεται ότι είναι πολύ πιο πολύπλοκος και λιγότερο προφανής απ' ό,τι γενικά θεωρείται. Η θεωρία ότι ο νόμος της αιτιότητας λαμβάνεται ως δεδομένο (postulate) επίσης δεν μπορεί να αντικρουστεί. Παράλληλα, όμως δεν μπορεί να δικαιολογήσει οποιαδήποτε χρήση του νόμου σε συμπεράσματα. Έτσι, φτάνουμε στη θεωρία ότι ο νόμος της αιτιότητας είναι μια εμπειρική γενίκευση, η οποία είναι και η θέση που υποστήριζε ο J.S. Mill. Αλλά εάν είναι έτσι πώς δικαιολογούνται οι εμπειρικές γενικεύσεις; Το αποδεικτικό στοιχείο υπέρ τους δεν μπορεί να είναι εμπειρικό, καθώς θέλουμε να αντιμαχίσουμε με αυτό που έχει παρατηρηθεί μέχρι αυτό που δεν έχει παρατηρηθεί. Αυτό γίνεται μόνο μέσω μιας γνωστής σχέσης του παρατηρημένου και του μη παρατηρημένου. Ωστόσο το μη παρατηρημένο εξ ορισμού δεν παρατηρείται μέσω της εμπειρίας και γι' αυτό η σχέση του με το παρατηρούμενο - αν είναι γνωστή- πρέπει να γίνει γνωστή ανεξάρτητα από τα εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία. Σύμφωνα με τον J.S. Mill ο νόμος της αιτιότητας αποδεικνύεται από μία ομολογουμένως λανθασμένη διαδικασία η οποία ονομάζεται: «επαγωγή με απλή απαρίθμηση». Αυτή η διαδικασία, υποστηρίζει, «συνίσταται στην απόδοση της φύσης των γενικών αληθειών σε προτάσεις, οι οποίες αληθεύουν σε κάθε περιστατικό που συμβαίνει να ξέρουμε. Αναφορικά με τη σφαλερότητα της μεθόδου του ο J.S Mill ισχυρίζεται: «η αβεβαιότητα της μεθόδου της απλής απαρίθμησης είναι σε αντίστροφη σχέση με τη μεγιστοποίηση της γενίκευσης. Η διαδικασία είναι ψεύτικη και ανεπαρκής, ακριβώς σε αναλογία, κα-

⁹⁵ Ο.π., σσ. 42-43.

θώς το αντικείμενο-ύλη της παρατήρησης είναι ξεχωριστό και περιορισμένο σε έκταση. Καθώς η σφαίρα διευρύνεται, αυτή η ανεπαρκής μέθοδος γίνεται όλο και λιγότερο υπαίτια για παραπλάνηση. Οι περισσότερες αλήθειες της παγκόσμιας τάξης, π.χ. ο νόμος της αιτιότητας και οι αρχές της αρίθμησης και της γεωμετρίας είναι κατάλληλα και ικανοποιητικά τεκμηριωμένα από αυτή τη μέθοδο, ενώ δεν επιδέχονται κάποια άλλη απόδειξη». Στην παραπάνω δήλωση υπάρχουν δύο προφανή κενά, τονίζει ο Russell: 1) Πώς η μέθοδος της απλής απαρίθμησης δικαιολογεί τον εαυτό της; 2) Ποια λογική αρχή, αν υπάρχει, καλύπτει το ίδιο έδαφος όπως αυτή η μέθοδος, χωρίς να είναι υπαίτια για τις αποτυχίες της;⁹⁶

Η λογική γνώση δεν παραδίδεται μόνο από την εμπειρία και γι' αυτό η φιλοσοφία των εμπειριστών δεν μπορεί να γίνει δεκτή στην ολότητά της, παρά την τελειότητα που τη διακρίνει σε ζητήματα εκτός της λογικής.⁹⁷ Ο Hobbes από τη μεριά του πολύ νωρίτερα, αλλά περιέργως πολύ κοντά στην παραπάνω σκέψη του Russell διατύπωσε τη θέση ότι «κάθε συλλογισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά υπολογισμός». Εννοούσε μ' αυτό ότι είναι δυνατόν να νοήσουμε τη σκέψη ως ένα είδος υπολογισμού συχνά ασύνειδου, που χρησιμοποιεί τις μορφοτυπικές πράξεις επί συμβόλων αποθηκευμένων στη διάνοια.⁹⁸

Η σύγχρονη ανάπτυξη της μαθηματικής λογικής σηματοδοτείται από τη δημοσίευση των «νόμων της σκέψης» (Laws of Thought) του G. Boole το 1854. Η πρώτη σοβαρή πρόοδος στην πραγματική λογική από την εποχή των Ελλήνων έγινε -ανεξάρτητα- από τους μαθηματικούς Peano και Frege. Αμφότεροι έφτασαν στα λογικά τους αποτελέσματα μέσω της μαθηματικής ανάλυσης. Η παραδοσιακή λογική θεωρούσε ότι οι δύο προτάσεις: «Ο Σωκράτης είναι θνητός» και «όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί» είναι του ίδιου τύπου. Οι Peano και Frege, ωστόσο, έδειξαν ότι είναι εντελώς διαφορετικού τύπου. Η φιλοσοφική σημασία της λογικής φαίνεται από το γεγονός ότι αυτή η σύγχυση επισκόπησε όχι μόνο τη μελέτη των μορφών της κρίσης και του τεκμηρίου συνο-

⁹⁶ *Ο.π.*, σσ. 44-45.

⁹⁷ *Ο.π.*, σ. 46.

⁹⁸ N. STILLINGS κ.ά., *Εισαγωγή στη Γνωσιοεπιστήμη*, μτφρ. Γ. Μαραγκός, MIET, Αθήνα, 2003, σ. 502.

λικά, αλλά επίσης και τις σχέσεις των πραγμάτων με τις ποιότητές τους, καθώς και τη σχέση της συγκεκριμένης ύπαρξης με την αφηρημένη έννοια. Οι Peano και Frege που έδειξα το λάθος, το έκαναν για τεχνικούς λόγους και εφάρμοσαν την λογική τους κυρίως σε τεχνικές εξελίξεις. Ωστόσο, η φιλοσοφική σημασία της προόδου που έκαναν είναι αδύνατο να μεγαλοποιηθεί. Η μαθηματική λογική, ακόμη και στην πιο μοντέρνα μορφή της, δεν έχει άμεσα φιλοσοφική σημασία, πέρα από τις αρχές της. Μετά τις αρχές της ανήκει περισσότερο στα μαθηματικά παρά στη φιλοσοφία.⁹⁹

Ο Frege προβαίνει σε διακρίσεις ανάμεσα (i) στη σύλληψη μιας σκέψης, το σκέπτεσθαι, (ii) την αναγνώριση της αλήθειας μιας σκέψης, μια κρίση και (iii) την εκδήλωση αυτής της κρίσης, μια βεβαιωτική πρόταση. Η ικανότητα να αναγνωρίζουμε πως μια σκέψη είναι αληθής ή ψευδής συνδέεται με την ικανότητα να κατανοούμε τη γλώσσα και να συλλαμβάνουμε τις σκέψεις των άλλων. Αποτελεί συνθήκη κάθε γνήσιας σκέψης (*eigentlicher Gedanke*), σε αντιδιαστολή προς μια ψευδο-σκέψη (*Scheingedanke*), το ότι είναι είτε αληθής ή ψευδής. «Μια πραγματική πρόταση εκφράζει μια σκέψη. Η τελευταία είναι είτε αληθής ή ψευδής: *tertium non datur*».¹⁰⁰ Ο Kripke μάλιστα το πάει ένα βήμα παραπέρα και κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε ό,τι σημαίνει μια γλωσσική έκφραση αυτή καθαυτήν και σε ό,τι ένας ομιλητής εννοεί χρησιμοποιώντας την εκάστοτε έκφραση.¹⁰¹

Οι αρχές της μαθηματικής λογικής με αυτό τον τρόπο μπορούν να ονομαστούν και ως φιλοσοφική λογική. Πάντως, ακόμη και οι περαιτέρω εξελίξεις των μαθηματικών, αν και δεν είναι απευθείας φιλοσοφικές, βρέθηκαν να έχουν μεγάλη έμμεση χρησιμότητα στο φιλοσοφείν. Κι αυτό γιατί μας δίνουν τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουμε περισσότερες αφηρημένες έννοιες απ' όσες μπορεί η απλή λεκτική λογική να απαριθμήσει, ενώ επιπρόσθετα προτείνουν «καρποφόρες» υποθέσεις, οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση δεν θα μπορούσαν να είχαν νοηθεί. Εξάλλου μπορούν να μας δώσουν τη δυνατότητα να

⁹⁹ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σσ. 49-50.

¹⁰⁰ Σ. ΤΣΙΝΟΠΕΜΑ, *Γλώσσα και Κριτική: Ο Wittgenstein για το Νόημα, τη Γνώση, τις Αξίες*, σ. 43.

¹⁰¹ W. LYCAN, *Φιλοσοφία της Γλώσσας*, σ. 58.

δούμε γρήγορα ποιο είναι το μικρότερο απόθεμα υλικών με τα οποία μπορεί να κατασκευαστεί ένα λογικό ή επιστημονικό οικοδόμημα. Όχι μόνο η θεωρία του Frege, αλλά ολόκληρη η θεωρία των φυσικών εννοιών, η οποία θα παρουσιαστεί παρακάτω, εμπνέεται από τη μαθηματική λογική.¹⁰²

Ο Russell ανεξάρτητα από την επίδραση που άσκησε πάνω του η σκέψη του Frege, εκλέπτυνε την μέθοδο της λογικής ανάλυσης και την εφάρμοσε σε ποικίλα φιλοσοφικά προβλήματα όπως ήταν λ.χ. το πρόβλημα των οριστικών περιγραφών (On Denoting 1905) και το πρόβλημα της γνώσης μας του εξωτερικού κόσμου (our Knowledge of the external world, 1914) Κατά τη διερεύνηση του προβλήματος της γνώσης μας του εξωτερικού κόσμου ο Russell κατέφυγε σε όλο το λογικό-γλωσσικό οπλοστάσιο που είχε στη διάθεσή του, προκειμένου να αντιμετωπίσει –όχι το πρόβλημα του κλασικού εμπειρισμού (σύνδεση των παραστάσεών μας με τα εξωτερικά πράγματα) - αλλά το πρόβλημα του σύγχρονου εμπειρισμού (σύνδεση των αισθητηριακών δεδομένων του υποκειμένου (ψυχολογία) με τον εξωτερικό κόσμο (φυσική). Η αντιμετώπιση αυτής της πτυχής του προβλήματος του εμπειρισμού συνιστά, ουσιαστικά, μετατόπιση του Russell από τον φαινομεναλισμό στον φυσικαλισμό.¹⁰³

Αναφορικά με τα φιλοσοφικά θεμέλια της μαθηματικής λογικής ο Russell υποστήριξε ότι σε κάθε πρόταση και σε κάθε συμπέρασμα, πέρα από τις συγκεκριμένες ανησυχίες για το υποκείμενο-αντικείμενο, μία σίγουρη μορφή, ένας τρόπος με τον οποίο τα συστατικά κάθε πρότασης ή συμπεράσματος τοποθετούνται μαζί. Δηλαδή, αν πω: «Ο Σωκράτης είναι θνητός», «ο Βαγγέλης είναι χαρούμενος», «ο Ήλιος είναι ζεστός», υπάρχει κάτι κοινό σε αυτές τις τρεις προτάσεις, κάτι που υποδηλώνεται από τη λέξη «είναι». Αυτό που είναι κοινό είναι η μορφή της πρότασης, όχι ένα πραγματικό συστατικό. Αν πω μερικά πράγματα για τον Σωκράτη – ότι νυμφεύθηκε την Ξανθίππη, ότι ήταν Αθηναίος, ότι ήπια το κώνειο – υπάρχει ένα κοινό συστατικό, ήτοι ο Σωκράτης, σε όλες τις παραπάνω προτάσεις, αλλά έχουν διαφορετικές μορφές. Αν από την άλ-

¹⁰² B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 51.

¹⁰³ Γ. ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Σύγχρονος Εμπειρισμός: Από τον Κύκλο της Βιέννης στον Davidson*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2008, σ. 8.

λη μεριά, αντικαταστήσουμε τα συστατικά σε μία από αυτές τις προτάσεις, ένα κάθε φορά, με άλλα συστατικά, η μορφή παραμένει σταθερή, αλλά κανένα συστατικό δεν παραμένει. Ας πάρουμε την εξής σειρά προτάσεων τώρα: «ο Σωκράτης ήπια το κώνειο», «ο Coleridge ήπια το κώνειο», «ο Coleridge ήπια όπιο», «ο Coleridge έφαγε όπιο». Η μορφή παραμένει απaráλλαχτη σε αυτή τη σειρά των προτάσεων, ωστόσο τα συστατικά έχουν αλλαχθεί. Έτσι, η μορφή δεν είναι άλλο ένα συστατικό, αλλά ο τρόπος με τον οποίο τα συστατικά τοποθετούνται μαζί. Με αυτή την έννοια, είναι οι μορφές οι οποίες αποτελούν το κατάλληλο αντικείμενο της φιλοσοφικής λογικής. Είναι προφανές ότι η γνώση των λογικών μορφών είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από τη γνώση των υπαρκτών πραγμάτων. Η μορφή «Ο Σωκράτης ήπια το κώνειο», δεν είναι υπαρκτό πράγμα, όπως ο Σωκράτης ή το κώνειο, ούτε έχει και τόσο κοντινή σχέση με υπαρκτά πράγματα, όπως έχει το ρήμα: «πίνω». Με αυτό τον τρόπο, η γνώση των λογικών μορφών είναι κάτι γενικά περισσότερο αφηρημένο και απόμακρο. Ενδέχεται να καταλαβαίνουμε όλες τις λέξεις μιας πρότασης ξεχωριστά, αλλά να μην καταλαβαίνουμε την πρόταση: Αν μια πρόταση είναι μακριά και πολύπλοκη αυτό είναι πιο πιθανό να συμβεί. Σε αυτή την περίπτωση έχουμε γνώση των συστατικών, αλλά όχι της μορφής. Επίσης μπορεί να έχουμε γνώση της μορφής, χωρίς να γνωρίζουμε τα συστατικά. Αν πούμε: «ο Rorarius ήπια το κώνειο», όσοι από εσάς δεν έχετε ακουστά τον Rorarius θα καταλάβετε τη μορφή, χωρίς να γνωρίζετε τα συστατικά της πρότασης. Εκ των ων ουκ άνευ για να κατανοηθεί μια πρόταση είναι τόσο η γνώση των συστατικών, όσο και του συγκεκριμένου υποδείγματος της μορφής. Με αυτό τον τρόπο μια πρόταση μεταδίδει πληροφορίες, καθώς μας λέει ότι αντικείμενα που γνωρίζουμε σίγουρα, συσχετίζονται σύμφωνα με μια μορφή που επίσης γνωρίζουμε με βεβαιότητα. Έτσι, ένα είδος γνώσης των λογικών μορφών, μολονότι με τους περισσότερους ανθρώπους δεν είναι κατηγορηματική, εμπλέκεται στη συνολική κατανόηση της ομιλίας. Δουλειά της φιλοσοφικής λογικής είναι να εξάγει αυτή τη γνώση από το «συμπαγές περίβλημά της» και να την καταστήσει σαφή και αγνή.¹⁰⁴

¹⁰⁴ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in*

Σημειωτέον ότι στην καθημερινή ζωή θεωρούμε δεδομένο το γεγονός της ύπαρξης της γλώσσας (ομιλίας). Κατά περιέργο τρόπο πάντως, οι φιλόσοφοι δεν μελέτησαν σε βάθος την ομιλία αλλά ούτε και προβληματίστηκαν πάνω σ' αυτό το κατά τα άλλα απλό – εξωτερικά - φαινόμενο, το οποίο όλοι θεωρούμε δεδομένο και μέρος της ζωής μας σαν το περπάτημα, το φαγητό ή τον ύπνο. Η μεγάλη διαφορά ωστόσο, έγκειται στο ότι πότε δεν το κατανοήσαμε σωστά.¹⁰⁵

Ο κόσμος που υπάρχει αποτελείται από πολλά πράγματα με πολλές ποιότητες και σχέσεις. Μία πλήρης περιγραφή του υφιστάμενου κόσμου θα απαιτούσε όχι μόνο έναν κατάλογο πραγμάτων, αλλά και αναφορά σε όλες τις ποιότητες και τις σχέσεις τους. Όταν μιλάω για ένα «γεγονός», δεν εννοώ ένα από τα απλά πράγματα του κόσμου. Εννοώ ότι ένα ορισμένο πράγμα έχει μία ορισμένη ποιότητα, ή ότι ορισμένα πράγματα έχουν μια ορισμένη εμπράγματη σχέση. Έτσι, φερ' ειπείν, δεν μπορώ να ονομάσω το Ναπολέον ως ένα γεγονός, αλλά μπορώ να αποκαλέσω γεγονός το ότι ήταν φιλόδοξος, ή ότι ήταν νυμφευμένος με την Ιωσηφίνα. Με αυτή την έννοια ένα γεγονός δεν είναι ποτέ απλό, αλλά πάντα έχει δύο ή περισσότερα συστατικά. Όταν το γεγονός απλώς προσδιορίζει την ποιότητα σε ένα πράγμα, τότε η πρόταση αποτελείται από δύο συστατικά, την ποιότητα και το πράγμα. Όταν το γεγονός αφορά τη σχέση μεταξύ δύο πραγμάτων, τότε η πρόταση έχει τρία συστατικά, το πράγμα και τη σχέση. Όταν το γεγονός αφορά τη σχέση μεταξύ τριών πραγμάτων, τότε η πρόταση έχει τέσσερα συστατικά κ.ο.κ. Τα συστατικά μέρη των γεγονότων, δεν είναι άλλα γεγονότα, αλλά είναι πράγματα και ποιότητες ή σχέσεις.¹⁰⁶

Για ένα οποιοδήποτε γεγονός, υπάρχει ένας ισχυρισμός, ο οποίος το εκφράζει. Το ίδιο το γεγονός είναι αντικειμενικό και ανεξάρτητο από τη σκέψη και τη γνώμη μας γι' αυτό. Ο ισχυρισμός, ωστόσο, είναι κάτι που εμπλέκει τη σκέψη και μπορεί να είναι είτε αληθινός είτε ψευδής. Ένας ισχυρισμός μπορεί να είναι θετικός ή αρνητικός: μπορούμε να ισχυριστούμε π.χ. ότι ο Κάρολος Ι

Philosophy, σσ. 52-53.

¹⁰⁵ M. SCHLICK, *Μορφή και Περιεχόμενο: Εισαγωγή στη Φιλοσοφική Σκέψη*, μτφρ. Ι. Γόρδου, εκδ. Εγνατία, αρ. εκδ. 44, σειρά Ε, αρ. 5, σ. 21.

¹⁰⁶ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σσ. 60-61.

εκτελέστηκε, ή ότι δεν πέθανε στο κρεβάτι του. Ο αρνητικός ισχυρισμός μπορεί να ειπωθεί ότι είναι άρνηση/διάψευση. Με δεδομένη μία μορφή λέξεων (form of words) η οποία πρέπει να είναι είτε αληθινή είτε ψεύτικη, όπως π.χ. «ο Κάρολος I πέθανε στον κρεβάτι του», μπορούμε ή να την υποστηρίξουμε ή να την διαψεύσουμε. Αυτή τη μορφή λέξεων η οποία μπορεί να είναι είτε αληθινή είτε ψεύτικη ο Russell την αποκαλεί πρόταση (proposition). Έτσι, μία πρόταση είναι το ίδιο με κάτι που μπορεί να υποστηριχτεί ή να διαψευστεί. Μία πρόταση που εκφράζει αυτό που αποκαλούμε γεγονός, η οποία όταν υποστηρίζεται, βεβαιώνει ότι ένα συγκεκριμένο πράγμα έχει συγκεκριμένη ποιότητα, ή ότι συγκεκριμένα πράγματα έχουν μία συγκεκριμένη σχέση. Αυτή η πρόταση αποκαλείται ατομική πρόταση (atomic proposition) διότι υπάρχουν άλλες προτάσεις μέσα στις οποίες εισέρχονται οι ατομικές προτάσεις με τρόπο ανάλογο με αυτό με τον οποίο εισέρχονται τα άτομα στα μόρια. Παρ' όλα αυτά, οι ατομικές προτάσεις όπως και τα γεγονότα που μπορούν να έχουν οποιοδήποτε από ένα άπειρο αριθμό μορφών, είναι μόνο ενός είδους προτάσεις. Όλα τα υπόλοιπα είδη είναι πιο πολύπλοκα. Άλλωστε προκειμένου να διατηρήσουμε τον παραλληλισμό στη γλώσσα αναφορικά με τις προτάσεις και τα γεγονότα, θα ονομάσουμε «ατομικά γεγονότα» (atomic facts) τα γεγονότα που αναφέρθηκαν παραπάνω. Με αυτό τον τρόπο το ατομικά γεγονότα είναι αυτά που καθορίζουν εάν οι ατομικές προτάσεις θα βεβαιωθούν ή θα διαψευστούν. Το κατά πόσο μια ατομική πρόταση, όπως π.χ. «αυτό είναι κόκκινο» ή «αυτό είναι πριν από εκείνο», θα βεβαιωθεί ή θα διαψευστεί μπορεί να γίνει γνωστό μόνο εμπειρικά. Εξάλλου μερικές φορές το ατομικό γεγονός ενδέχεται να είναι ικανό να προκύψει από ένα άλλο, μολοντί κάτι τέτοιο φαίνεται αμφίβολο. Σε κάθε περίπτωση πάντως δεν μπορεί να τεκμηριωθεί από «οικοδομήματα» που δεν περιέχουν τουλάχιστον ένα ατομικό γεγονός. Αυτό συνεπάγεται ότι αν τα ατομικά γεγονότα μπορούν να γίνουν γνωστά, πρέπει τουλάχιστον μερικά εξ αυτών να γίνουν γνωστά χωρίς τεκμήριο.¹⁰⁷

Τα ατομικά γεγονότα που γνωρίζουμε με τον τρόπο που προαναφέρθηκε είναι τα γεγονότα της αισθητηριακής αντίληψης (sense perception). Περί της

---

¹⁰⁷ Ο.π., σσ. 61-62.

«αντίληψης» ο Russell στο έργο του *Inquiry into meaning and truth* αναφέρει ότι όταν ο Σωκράτης ρώτησε τον Θεαίτητο για τον ορισμό της γνώσης αυτός πρότεινε ότι η γνώση είναι η αντίληψη. Ο Σωκράτης όμως γρήγορα τον πείθει να εγκαταλείψει αυτό τον ισχυρισμό επειδή οι αντιλήψεις είναι παροδικές, ενώ η πραγματική γνώση πρέπει να είναι κάτι αιώνιο. Πάντως δεν αμφισβητεί την ύπαρξη της αντίληψης που προσλαμβάνεται ως σχέση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου.¹⁰⁸

Από την άλλη μεριά όταν οι επιστήμονες μετέφεραν στη γλώσσα μας τους όρους sensation-Empfindung και perception-Wahrnehmung, τον πρώτο τον είπαν «αίσθημα» (=προϊόν μιας επιμέρους αίσθησης) και τον δεύτερο «αντίληψη». Στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς σημαίνει: το να παίρνει κανείς κάτι ως ανταλλαγή με ό,τι δίνει. Η αμοιβαία προσκόλληση, ή η αξίωση, το δικαίωμα που έχει κανείς πάνω σε κάτι, ή την αντίρρηση. Στον Απόστολο Παύλο και στην εκκλησιαστική γλώσσα το νόημα μεταβάλλεται εντελώς: αντίληψη λέγεται η προστασία, η βοήθεια. Στους ελληνιστικούς χρόνους συγγραφείς όπως λ.χ. ο Διόδωρος και ο Πλούταρχος δίνουν στο «αντιλαμβάνομαι» (όπως κάνει και η γλώσσα μας σήμερα) τη σημασία: πιάνω κάτι με το νου. Αλλά και πάλι τόσο στην αντίληψη με αυτό το νόημα όσο και στην «κατάληψη» (comprehensio) των Στωικών (=κατανόηση, βέβαιη γνώση) οι Αρχαίοι εννοούσαν κάτι άλλο και όχι εκείνο που θέλουν να εκφράσουν οι ξένοι ψυχολόγοι με τον όρο perception-Wahrnehmung, δηλαδή την προσπέλαση του εξωτερικού κόσμου με τις αισθήσεις. Στην κοινή νεοελληνική συνυπάρχουν σήμερα και οι δύο σημασίες.[...] Ως αντίληψη νοείται η λειτουργία της συνείδησης όταν τις πληροφορίες, για τα αντικείμενα που θέλει να γνωρίσει, τις έχει από τις εντυπώσεις που δέχεται με τις αισθήσεις.¹⁰⁹

Πάντως, τα γεγονότα/δεδομένα της αισθητηριακής αντίληψης είναι αυτά τα οποία γνωρίζουμε με σαφήνεια και βεβαιότητα με αυτό τον τρόπο. Αν γνωρίζαμε όλα τα ατομικά γεγονότα και επίσης αν γνωρίζαμε ότι πέρα από αυτά δεν υπάρχουν άλλα, θα έπρεπε θεωρητικά να είχαμε τη δυνατότητα να τεκμη-

¹⁰⁸ B. RUSSELL, *An Inquiry into Meaning and Truth*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1965, σ. 110.

¹⁰⁹ Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, *Ο Λόγος και ο Άνθρωπος*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1971, σσ. 26-27.

ριώσουμε όλες τις αλήθειες οποιασδήποτε μορφής.¹¹⁰ Έτσι, η λογική μπορεί μετά να μας εφοδιάσει με το σύνολο της σκευής (the whole apparatus) που απαιτείται. Ωστόσο, στην πρώτη απόκτηση γνώσης που αφορά τα ατομικά γεγονότα, η λογική είναι άχρηστη. Στην «καθαρή» λογική (pure logic) δεν γίνεται αναφορά σε οποιοδήποτε ατομικό γεγονός: περιορίζουμε τον εαυτό μας εξ ολοκλήρου στις μορφές, χωρίς να αναρωτιόμαστε ποια αντικείμενα μπορούν να «γεμίσουν» τις μορφές. Με αυτό τον τρόπο η «καθαρή» λογική είναι ανεξάρτητη από τα ατομικά γεγονότα. Η «καθαρή» λογική και τα ατομικά γεγονότα είναι δύο πόλοι, ο ένας εξ ολοκλήρου a priori και ο άλλος εξ ολοκλήρου εμπειρικός. Αλλά μεταξύ αυτών των δύο βρίσκεται μια τεράστια περιοχή, η οποία παρουσιάζεται συνοπτικά παρακάτω.

Ο λόγος για τις «μοριακές» προτάσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν συζεύξεις μέσω συγκεκριμένων λέξεων – π.χ. αν, ή, και, εκτός, κ.τ.λ. Οι τελευταίες αποτελούν άλλωστε και τα σημάδια μιας μοριακής πρότασης. Ας εξετάσουμε τον ισχυρισμό ότι: «Αν βρέξει πρέπει να πάρω την ομπρέλα μου». Αυτός ο ισχυρισμός είναι τόσο δυνατό να είναι αληθινός ή ψεύτικος, όπως ο ισχυρισμός μιας ατομικής πρότασης, αλλά είναι πρόδηλο ότι είτε το αντίστοιχο γεγονός, είτε η φύση της αντιστοιχίας με το γεγονός, πρέπει να είναι εντελώς διαφορετική απ' ότι είναι στην περίπτωση μιας ατομικής πρότασης. Το κατά πόσο βρέχει και το εάν θα πάρω την ομπρέλα είναι δύο διαφορετικά θέματα του ατομικού γεγονότος, που μπορούν να εξακριβωθούν μέσω της παρατήρησης. Ωστόσο, η σύνδεση των δύο εμπλεκόμενων υποστηρίζοντας ότι εάν το ένα συμβεί, τότε θα συμβεί το άλλο, είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από το καθένα εκ των δύο ξεχωριστά. Για να επαληθευτεί δεν χρειάζεται όντως να βρέξει, ή ότι πρέπει να πάρω την ομπρέλα. Ακόμη κι αν ο καιρός είναι αίθριος, μπορεί να είναι αλήθεια ότι έπρεπε να έχω πάρει την ομπρέλα μου αν ο καιρός ήταν διαφορετικός. Με αυτό τον τρόπο έχουμε τη σύνδεση δύο προτάσεων, η οποία δεν εξαρτάται από την επαλήθευση ή τη διάψευσή τους, αλλά μόνο από το γεγονός ότι η δεύ-

¹¹⁰ Αυτό το σημείο, χρειάζεται τροποποίηση τονίζει ο Russell, έτσι ώστε να περιλαμβάνει και γεγονότα τέτοια, όπως οι πεποιθήσεις και οι ευχές, εφόσον τα εν λόγω γεγονότα προφανώς περιέχουν προτάσεις ως συστατικά. (B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σσ. 63-64).

τερη τεκμηριώνεται από την πρώτη. Γι' αυτό το λόγο αυτές οι προτάσεις, έχουν διαφορετική μορφή από αυτή οποιασδήποτε ατομικής πρότασης. Επιπλέον, αυτές οι προτάσεις είναι σημαντικές για τη λογική, γιατί όλη η τεκμηρίωση εξαρτάται από αυτές. Άλλωστε δεν μπορεί να υπάρξει τεκμηρίωση εκτός εάν οι προτάσεις συνδέονται με τέτοιο τρόπο, ώστε από την επαλήθευση ή τη διάψευση του ενός, ακολουθεί είτε η επαλήθευση είτε η διάψευση του άλλου. Όπως όλα δείχνουν είναι δυνατό να γνωρίζουμε μοριακές προτάσεις, όταν δεν γνωρίζουμε κατά πόσο τα ατομικά συστατικά τους (ατομικές προτάσεις), είναι αληθινά ή ψευδή. Η πρακτική ωφέλεια της τεκμηρίωσης στηρίζεται σε αυτό το δεδομένο. Στη συνέχεια ο Russell εξετάζει ένα άλλο είδος προτάσεων, τις γενικές (π.χ. όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί).¹¹¹

Από τις τελευταίες όσες περιέχουν τη λέξη «μερικός/η/ο» αποκαλούνται αρνητικές γενικές προτάσεις, ενώ όσες περιέχουν τη λέξη «όλοι/ες/α» αποκαλούνται θετικές γενικές προτάσεις.¹¹² Στη συνέχεια ο Russell τονίζει τη σημασία του ότι αν υπάρχουν γενικές αλήθειες, τότε η γνώση μερικών τουλάχιστον εξ αυτών είναι ανεξάρτητη από την εμπειρία. Κι αυτό γιατί οι παλιότεροι εμπειριστές πίστευαν ότι όλη η γνώση μας προέρχεται από τις αισθήσεις και εξαρτάται απ' αυτές. Έτσι, βλέπουμε ότι αν διατηρήσουμε αυτή τη θέση πρέπει να απαρνηθούμε ότι γνωρίζουμε οποιαδήποτε γενικές προτάσεις. Μία τέτοια υπόθεση μπορεί να είναι πιθανώς λογική, ωστόσο δεν φαίνεται είναι έτσι, καθώς μόνο ένας ακραίος θεωρητικός θα διατηρούσε μία τέτοια θέση. Γι' αυτό πρέπει να παραδεχτούμε ότι υπάρχει γενική γνώση που δεν προέρχεται από τις αισθήσεις και ότι ένας μέρος αυτής της γνώσης δεν αποκτιέται μέσω τεκμηρίωσης, αλλά προϋπάρχει. Τέτοιο είδος γνώσης μπορεί να βρεθεί στη λογική.¹¹³

Η λογική αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο μέρος ερευνά το τι είναι οι προτάσεις και ποιες μορφές μπορούν να έχουν. Αυτό το μέρος απαριθμεί τα διαφορετικά είδη των ατομικών προτάσεων, των μοριακών προτάσεων, των γενικών προτάσεων κ.ά. Το δεύτερο μέρος αποτελείται από υπερβολικά σίγου-

¹¹¹ *Ο.π.*, σσ. 63-64.

¹¹² *Ο.π.*, σ. 65.

¹¹³ *Ο.π.*, σ. 66.

ρες γενικές προτάσεις, οι οποίες καθορίζουν την αλήθεια όλων των προτάσεων των βέβαιων μορφών. Αυτό το δεύτερο μέρος ανακατευθύνεται στα καθαρά μαθηματικά, στα οποία όλες οι προτάσεις αποδεικνύεται ότι είναι τέτοιες γενικές τυπικές αλήθειες. Το πρώτο μέρος που απλώς απαριθμεί μορφές (τύπους - forms), είναι το πιο δύσκολο και φιλοσοφικά πιο σημαντικό. Το πρόβλημα της φύσης της κρίσης ή της πεποίθησης μπορεί να ληφθεί ως παράδειγμα ενός προβλήματος, η λύση του οποίου εξαρτάται από την επαρκή καταγραφή των λογικών τύπων (μορφών).¹¹⁴

4.3 Περί της γνώσης του εξωτερικού κόσμου

Η φιλοσοφία μπορεί να προσεγγιστεί από πολλούς δρόμους, ωστόσο ένας από τους παλιότερους και πιο συνηθισμένους είναι ο δρόμος, ο οποίος οδηγεί μέσω της αμφισβήτησης της πραγματικότητας του κόσμου των αισθήσεων.¹¹⁵ «Ολόκληρος ο εσωτερικός και εξωτερικός κόσμος αποτελείται από ένα μικρό αριθμό ομοιογενών στοιχείων που βρίσκονται σε λιγότερο ή περισσότερο σταθερή κατάσταση. Αυτά τα στοιχεία συνήθως ονομάζονται αισθήματα. Αλλά επειδή μια τέτοια ονομασία περιέχει μια μονόπλευρη θεωρία, προτιμούμε να μιλούμε απλώς για στοιχεία».¹¹⁶

Στον ινδικό μυστικισμό, στην ελληνική και τη σύγχρονη μονιστική φιλοσοφία από τον Παρμενίδα και μετά, στον Berkeley, στη σύγχρονη φυσική, βρίσκουμε τη λογική εμφάνιση να δέχεται κριτική και να καταδικάζεται για την περίπλοκη ποικιλία μοτίβων που τη διακρίνει. Ο μυστικιστής την καταδικάζει στη βάση της άμεσης γνώσης ενός πιο αληθινού και πιο σημαντικού κόσμου πίσω από το πέπλο. Ο Παρμενίδης και ο Πλάτων την καταδικάζουν επειδή η συνεχής ροή της θεωρείτο ασυνεπής με την αμετάβλητη φύση των αφηρημένων οντοτήτων που αποκαλύπτονται από τη λογική ανάλυση. Ο Berkeley χρησιμοποιεί διάφορα «όπλα», αλλά το βασικό του είναι η υποκειμενικότητα

¹¹⁴ *Ο.π.*, σ. 67.

¹¹⁵ *Ο.π.*, σ. 70.

¹¹⁶ Γ. ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Σύγχρονος Εμπειρισμός: Από τον Κύκλο της Βιέννης στον Davidson*, σ. 5.

των αισθητηριακών δεδομένων (sense data), η εξάρτησή τους από την οργάνωση και την οπτική γωνία του θεατή. Την ίδια ώρα η σύγχρονη φυσική στη βάση της λογικής αυταπόδειξης, διατηρεί τον τρελό χορό των ηλεκτρονίων, τα οποία έχουν –επιφανειακά τουλάχιστον- πολύ μικρή ομοιότητα με τα άμεσα αντικείμενα που μπορούν να γίνουν αντιληπτά μέσω των αισθήσεων. Όλες οι παραπάνω «γραμμές επίθεσης» εγείρουν ζωτικά και ενδιαφέροντα προβλήματα. Ο μυστικιστής καθ' όσον απλώς αναφέρει μία θετική αποκάλυψη, δεν μπορεί να αντικρουστεί.¹¹⁷

Ωστόσο, όταν αρνείται την πραγματικότητα του αντικειμένου των αισθήσεων μπορεί να αμφισβητηθεί σχετικά με το τι εννοεί «πραγματικότητα», ενώ μπορεί ακόμη να ερωτηθεί πως η μη πραγματικότητά τους ακολουθεί την υποτιθέμενη πραγματικότητα του υπερ-λογικού κόσμου τους. Για να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα, οδηγείται σε μία λογική η οποία ενσωματώνεται με τον Παρμενίδη, τον Πλάτων και της παράδοση του ιδεαλισμού. Η λογική του τελευταίου έχει γίνει βαθμιαία πολυσύνθετη και δυσνόητη. Έτσι, για ευνόητους λόγους δεν μπορεί να εξεταστεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Η επίθεση του Berkeley, καθώς ενισχύεται από τη φυσιολογία των αισθητήριων οργάνων και των νεύρων του εγκεφάλου, είναι πολύ δυνατή. Πρέπει να γίνει παραδεκτό ως πιθανό ότι τα άμεσα αντικείμενα των αισθήσεων στηρίζονται για την ύπαρξή τους, πάνω στις φυσιολογικές συνθήκες των παρατηρητών. Ωστόσο θα ήταν λάθος να συμπεράνουμε ότι εξαρτώνται από νου, όχι ενώ τα βλέπουμε ή όχι αυτόν που αποτελεί την αποκλειστική βάση για τη γνώση μας περί του εξωτερικού κόσμου.¹¹⁸

Ο Russell προσεγγίζει το ζήτημα της «γεφύρωσης» των αισθητηριακών δεδομένων με τον κόσμο της φυσικής με την βοήθεια των *sensibilia*, δηλαδή εκείνων των αντικειμένων «που έχουν το ίδιο μεταφυσικό και φυσικό καθεστώς με τα αισθητηριακά δεδομένα, χωρίς όμως να είναι δεδομένα για κάποιον

¹¹⁷ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 70.

¹¹⁸ *Ο.π.*, σ. 71.

νου¹¹⁹ και του χώρου των προοπτικών (space of perspectives) ο οποίος αποτελείται από πράγματα και sensibilia.¹²⁰ Σ' αυτό το σημείο άλλωστε ο Russell υποστηρίζει ότι θα εφαρμόσει της μέθοδο της λογικής ανάλυσης σε ένα από τα παλιότερα προβλήματα της φιλοσοφίας, που αποκαλείται, το πρόβλημα της γνώσης μας για τον εξωτερικό κόσμο. Παρ' όλο που δεν έχει βρεθεί μια οριστική λύση για το εν λόγω πρόβλημα, εντούτοις αυτό που μπορεί να ειπωθεί τώρα γι' αυτό φαίνεται να ρίχνει ένα νέο φως στο πρόβλημα και να είναι απαραίτητο, όχι μόνο για την εξεύρεση μιας απάντησης, αλλά επίσης και στο προκαταρκτικό ερώτημα αναφορικά με το ποια μέρη του προβλήματός είναι πιθανό να έχουν εξακριβώσιμη απάντηση. Σε κάθε φιλοσοφικό πρόβλημα η έρευνά ξεκινά με αυτά που ονομάζονται «δεδομένα» (data), δηλαδή υλικά της κοινής γνώσης, ακαθόριστα, πολυσύνθετα, ανακριβή, όπως η κοινή γνώση είναι πάντοτε, αλλά επίσης «διοικεί» τη συναίνεσή μας ότι συνολικά και με κάποια τεκμηρίωση είναι μία αρκετά βέβαιη αλήθεια.¹²¹ Εξάλλου η ανθρώπινη σκέψη και συμπεριφορά είναι τόσο πολύπλοκες ώστε οποιαδήποτε περιγραφή ή εξήγηση μιας ανθρώπινης εμπειρίας θεωρείται στην καλύτερη μια προοπτική- μια άποψη παρά ένα γεγονός. Μ' αυτό δεν λέμε ότι μια περιγραφή ή εξήγηση δεν μπορεί να είναι λάθος. Αλλά είναι μάλλον μια υπενθύμιση ότι καμία περιγραφή ή εξήγηση δεν είναι αληθώς ολοκληρωμένη, όσο ακριβής κι αν είναι.¹²²

Η κοινή γνώση (common knowledge) που εμπλέκεται στο πρόβλημα της γνώσης του εξωτερικού κόσμου είναι διαφόρων ειδών. Αρχικά έρχεται η εξοικείωσή (acquaintance) με συγκεκριμένα αντικείμενα της καθημερινής ζωής – έπιπλα, σπίτια, πόλεις, άλλοι άνθρωποι κ.ά. Μετά έρχεται η προέκταση αυτή της γνώσης με συγκεκριμένα αντικείμενα πέρα από την προσωπική εμπειρία, μέσω της ιστορίας, της γεωγραφίας, των εφημερίδων κ.ά. Τέλος, έρχεται η συστηματοποίηση όλης αυτής της γνώσης με τα μέσα της φυσικής επιστήμης, η

¹¹⁹ B. RUSSELL, *Mysticism and Logic and Other Essays*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1910, σ. 148.

¹²⁰ Γ. ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Σύγχρονος Εμπειρισμός: Από τον Κύκλο της Βιέννης στον Davidson*, σ. 10.

¹²¹ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 72.

¹²² E. HUNDERT, *Philosophy, Psychiatry and Neuroscience: Three Approaches to the Mind*, Clarendon Press, Oxford, 1990, σ. 1.

οποία αντλεί την τεράστια πειστική της ισχύ από τη «δύναμή» της να προβλέπει το μέλλον. Είναι παραδεκτό ότι σε μία τέτοια γνώση υπάρχουν λάθη λεπτομερειών, ωστόσο είναι ανακαλύψιμα και διορθώσιμα με τις μεθόδους που ανέδειξαν τις σχετικές πεποιθήσεις. Εξάλλου, ως πρακτικοί άνθρωποι δεν σκεφτόμαστε ούτε λεπτό την υπόθεση ότι το όλο οικοδόμημα μπορεί να έχει χτιστεί σε επισφαλή θεμέλια. Γι' αυτό το λόγο μπορούμε να δεχτούμε όλη αυτή τη συσσωρευμένη κοινή γνώση ως δεδομένα (data) που είναι διαθέσιμα για τη φιλοσοφική ανάλυση.¹²³

Μπορεί να υποστηριχτεί – κι αυτό είναι μία ένσταση που πρέπει να τεθεί στην αρχή – ότι είναι το καθήκον του φιλοσόφου να εξετάζει τις παραδεκτές λανθασμένες πεποιθήσεις της καθημερινής ζωής και να τις αντικαταστήσει με κάτι πιο στέρεο και ανεπανόρθωτο. Κατά μία έννοια αυτό είναι αλήθεια και κατά κάποιον τρόπο επηρεάζεται από την πορεία της ανάλυσης. Ωστόσο, σύμφωνα με μία άλλη έννοια και δη σημαντική, κάτι τέτοιο είναι αδύνατο. Αναφορικά με το σύνολο της κοινής γνώσης είναι αποδεκτό ότι η αμφισβήτηση είναι πιθανή, ωστόσο πρέπει να γίνει αποδεκτή συνολικά αυτή η γνώση, προκειμένου η φιλοσοφία να καταστεί εφικτή. Δεν υπάρχει ένα προεξάρχον είδος γνώσης, που να μπορεί να αποκτηθεί από το φιλόσοφο και το οποίο να έχει τη δυνατότητα να μας δώσει μία άποψη εκ της οποίας θα κάνουμε κριτική στη συνολική γνώση της καθημερινής ζωής.¹²⁴

Άλλωστε ο μόνος τρόπος για να αποκαλύψει η φιλοσοφία περαιτέρω τους παγκόσμιους μεταφυσικούς νόμους μέσω της μελέτης της ανθρώπινης εμπειρίας (the world's metaphysical laws of working through the study of human experience) είναι με το να παρατήρει όλες τις μορφές δογμάτων και να «ανοίξει» τον εαυτό της στην αλήθεια που βρίσκεται στις πραγματικότητες (actualities) της άμεσής μας, βιωμένης εμπειρίας.¹²⁵ Στο ίδιο «μήκος κύματος» ο Russell υποστηρίζει ότι το «μάξιμουμ» που μπορεί να γίνει είναι να εξετάσουμε και να καθαρίσουμε την κοινή μας γνώση μέσω λεπτομερούς ελέγχου προσλαμβάνο-

¹²³ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 73.

¹²⁴ *Ο.π.*, σ. 73.

¹²⁵ E. HUNDERT, *Philosophy, Psychiatry and Neuroscience: Three Approaches to the Mind*, σ. 302.

ντας τους κανόνες με τους οποίους έχει αποκτηθεί και εφαρμόζοντάς τους με τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή και ακρίβεια. Εξάλλου η φιλοσοφία δεν μπορεί να καυχηθεί ότι έχει πετύχει τέτοιο βαθμό βεβαιότητας, έτσι ώστε να έχει την εξουσία να καταδικάζει τα γεγονότα της εμπειρίας και τους νόμους της επιστήμης. Έτσι, ο φιλοσοφικός λεπτομερής έλεγχος, μολονότι είναι σκεπτικιστικός απέναντι σε κάθε λεπτομέρεια, εντούτοις δεν είναι σκεπτικιστικός σχετικά με το όλον.¹²⁶

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ο ορισμός του Leibniz για την αντίληψη, ο οποίος έχει ως εξής: «Η αντίληψη και ό,τι εξαρτάται απ' αυτή, είναι ανεξήγητη με μηχανικούς λόγους, δηλαδή με σχήματα και κινήσεις. Ως εκ τούτου, μέσα στην απλή ουσία και όχι στο σύνθετο ή στη μηχανή θα πρέπει να αναζητήσουμε την αντίληψη».¹²⁷ Παρ' όλο που τα δεδομένα μπορούν να δεχτούν κριτική μόνο από άλλα δεδομένα, και όχι από ένα εξωτερικό κανόνα, εντούτοις μπορούμε να ξεχωρίσουμε τις διαφορετικές βαθμίδες της βεβαιότητας στα διαφορετικά είδη κοινής γνώσης που θα απαριθμήσουμε παρακάτω. Ότι δεν πηγαίνει πέρα από την προσωπική μας λογική οικείωση (*acquaintance*) πρέπει να είναι για μας το πιο βέβαιο: Η «απόδειξη των αισθήσεων» είναι προφανώς η λιγότερο ανοικτή για αμφισβήτηση. Ότι εξαρτάται πάνω σε μαρτυρία, όπως τα γεγονότα της ιστορίας και η γεωγραφία, τα οποία μαθαίνονται μέσω των βιβλίων, έχει ποικίλες βαθμίδες βεβαιότητας σύμφωνα με τη φύση και την έκταση της μαρτυρίας.¹²⁸

Στην επιστήμη βρίσκουμε όλους τους βαθμούς βεβαιότητας από τον μικρότερο στον υψηλότερο. Ο νόμος της βαρύτητας είναι το λιγότερο μία κατά προσέγγιση αλήθεια και έχει αποκτήσει αυτή την εποχή το ίδιο είδος βεβαιότητας με την ύπαρξη του Ναπολέοντα. Ωστόσο, οι τελευταίες θεωρίες αναφορικά με τη συγκρότηση της ύλης είναι παγκοσμίως αναγνωρισμένο ότι έχουν μόνο μια μικρή πιθανότητα υπέρ τους. Αυτές οι ποικίλες μορφές βεβαιότητας συν-

¹²⁶ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 74.

¹²⁷ G-W. LEINBIZ, *Η Μοναδολογία*, μτφρ. Σ. Λαζαρίδης, εκδόσεις Εκρεμμές, Αθήνα, 2006, σ. 43.

¹²⁸ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 74.

δέονται σε διαφορετικά δεδομένα και μπορεί να θεωρηθεί ότι οι ίδιες διαμορφώνουν ένα μέρος των δεδομένων μας. Αυτές μαζί με τα άλλα δεδομένα βρίσκονται μέσα στο αόριστο, περίπλοκο και ανακριβές σώμα της γνώσης, το οποίο ο φιλόσοφος καλείται να αναλύσει. Το πρώτο πράγμα που εμφανίζεται αρχικά όταν αναλύουμε την κοινή γνώση (common knowledge) είναι ότι κάποιο μέρος της είναι παράγωγο –συνάγεται από προκείμενες- (derivative) και κάποιο πρωτόγονο. Έτσι, ένα μέρος της κοινής γνώσης το πιστεύουμε εξαιτίας κάποιου άλλου, από το οποίο το έχουμε τεκμηριώσει κατά μία έννοια. Ωστόσο, όχι απαραίτητα από μία αυστηρώς λογική έννοια.

Ταυτόχρονα άλλα μέρη της κοινής γνώσης γίνονται πιστευτά καθεαυτά, χωρίς την υποστήριξη οποιασδήποτε εξωτερικής απόδειξης. Είναι προφανές ότι οι αισθήσεις δίνουν γνώση του τελευταίου είδους: Τα άμεσα γεγονότα που γίνονται αντιληπτά από την όραση, την ακοή ή την αφή δε χρειάζεται να αποδειχτούν από κάποιο επιχείρημα, καθώς είναι εντελώς αυταπόδεικτα. Οι ψυχολόγοι ωστόσο, μας γνωστοποίησαν ότι αυτό που όντως δίνεται μέσω της αίσθησης είναι λιγότερο ή περισσότερο αυτό που οι περισσότεροι άνθρωποι θα υπέθεταν και ότι το περισσότερο απ' αυτό που φαίνεται με την πρώτη ματιά ότι δίνεται είναι όντως συμπερασματικό. Αυτό βρίσκει εφαρμογή ειδικά αναφορικά με τις αντιλήψεις μας για το διάστημα. Για παράδειγμα, ασυνείδητα συμπεραίνουμε το πραγματικό μέγεθος και το σχήμα ενός ορατού αντικειμένου, από το προφανές μέγεθος και σχήμα, σύμφωνα με την απόστασή του και την οπτική μας γωνία. Όταν ακούμε ένα άτομο να μιλάει, οι πραγματικές αισθήσεις μας συνήθως χάνουν ένα μεγάλο μέρος αυτών που λέει και στη θέση τους παρέχουν ασυνείδητα το συμπέρασμα (inference).¹²⁹

Σε μία ξένη γλώσσα, που η επεξεργασία της είναι πιο δύσκολη, πιάνουμε τους εαυτούς με να γίνονται ξαφνικά «κουφοί», απαιτώντας, φερ' ειπείν, να είναι πιο κοντά στο βήμα από το οποίο γίνεται η ομιλία. Έτσι, το πρώτο βήμα της ανάλυσης των δεδομένων, δηλαδή η ανακάλυψη αυτού που πραγματικά δίνεται στις αισθήσεις, είναι γεμάτο δυσκολία. Πάντως, εφόσον η ύπαρξή της συνειδητοποιηθεί, το ακριβές αποτέλεσμα δεν δημιουργεί κάποια μεγάλη δια-

¹²⁹ Ο.π., σ. 75.

φορά στο βασικό πρόβλημα (σ.σ. τη γνώση του εξωτερικού κόσμου). Το επόμενο βήμα της ανάλυσης είναι η μελέτη του τρόπου με τον οποίο τα παράγωγα μέρη της κοινής γνώσης αναδύονται. Σε αυτό το σημείο προκύπτει ένα αιγιματικό μπλέξιμο της λογικής και της ψυχολογίας. Ψυχολογικά, μία πεποίθηση μπορεί να ονομαστεί παράγωγη, όταν προκαλείται από μία ή περισσότερες άλλες πεποιθήσεις ή από κάποιο αισθητήριο γεγονός, το οποίο δεν είναι απλώς αυτό που η πεποίθηση υποστηρίζει. Με αυτή την έννοια οι παράγωγες πεποιθήσεις αναδύονται συνεχώς χωρίς καμία επεξεργασία της λογικής τεκμηρίωσης, απλώς με τη συσχέτιση των ιδεών ή μία ίση πρόσθετη λογική επεξεργασία. Από την έκφραση του προσώπου ενός ανθρώπου κρίνουμε πώς νιώθει: ισχυριζόμαστε ότι είναι θυμωμένος, ενώ στην πραγματικότητα αυτό που βλέπουμε είναι ένα συνοφρύωμα. Δεν κρίνουμε με λογική επεξεργασία για την πνευματική του κατάσταση: η κρίση ωριμάζει, συχνά χωρίς να μπορεί να πει ποιο φυσικό σημάδι του συναισθήματος βλέπουμε στην πραγματικότητα. Σε τέτοια περίπτωση η γνώση παράγεται ψυχολογικά. Αλλά λογικά είναι κατά μία έννοια αρχέγονη, εφόσον δεν είναι αποτέλεσμα οποιασδήποτε λογικής επαγωγής. Μπορεί να υπάρχει ή όχι μία πιθανή επαγωγή που να οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα, ωστόσο, το εάν υπάρχει ή όχι σίγουρα δεν το προσλαμβάνουμε. Αν αποκαλέσουμε μία πεποίθηση «λογικά αρχέγονη», όταν όντως δεν έχει προκύψει από λογική επαγωγή, μετά αναρίθμητες πεποιθήσεις είναι λογικά αρχέγονες, οι οποίες πάντως ψυχολογικά είναι παράγωγες.¹³⁰

Ο διαχωρισμός αυτών των δύο ειδών αρχεγονισμού έχει ζωτική σημασία για το πρόβλημα της γνώσης μας για τον εξωτερικό κόσμο. Όταν σκεπτόμαστε πεποιθήσεις που είναι λογικά αλλά όχι ψυχολογικά αρχέγονες ανακαλύπτουμε ότι, εάν δεν μπορούν με τη σκέψη να τεκμηριωθούν μέσω λογικής επεξεργασίας από πεποιθήσεις, οι οποίες είναι επίσης ψυχολογικά αρχέγονες, η εμπιστοσύνη μας στην αλήθεια τους τείνει να ελαττώνεται όσο περισσότερο τις σκεπτόμαστε. Έτσι, για παράδειγμα, πιστεύουμε φυσικά ότι τα τραπέζια, οι καρέκλες, τα δέντρα και τα βουνά υπάρχουν εκεί ακόμη κι όταν δεν τα παρατηρού-

---

¹³⁰ Ο.π., σ. 76.

με. Η πεποίθηση ότι εξακολουθούν να υπάρχουν είναι για όλους τους ανθρώπους, εκτός από λίγους φιλοσόφους, λογικά αρχέγονη, ωστόσο δεν είναι ψυχολογικά αρχέγονη. Κι αυτό γιατί ψυχολογικά αναδύεται μόνο όταν έχουν δει αυτά τα βουνά, τα δέντρα και τις καρέκλες. Όταν εγείρεται το ερώτημα εάν έχουμε το δικαίωμα να υποθέτουμε ότι υπάρχουν ακόμη (επειδή τα έχουμε δει) αισθανόμαστε ότι ένας είδος επιχειρήματος πρέπει να παραχθεί και ότι αν δεν γίνει αυτό, η πεποίθησή μας δεν μπορεί να είναι πλέον παρά μια ευσεβής άποψη. Δεν το αισθανόμαστε αυτό σε ότι έχει να κάνει με τα άμεσα αντικείμενα των αισθήσεων: Είναι εκεί και όσον αφορά τη στιγμιαία ύπαρξή τους, δεν απαιτείται περαιτέρω επιχείρημα. Επομένως, υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη να δικαιολογήσουμε τις ψυχολογικές επαγωγικές μας πεποιθήσεις, παρά να δικαιολογήσουμε αυτές που είναι αρχέγονες. Έτσι οδηγούμαστε σε μία ασαφή διάκριση μεταξύ αυτών που μπορούμε να αποκαλούμε «ακραία» δεδομένα (“hard” data) και «ήπια» δεδομένα (“soft” data). Αυτή η διάκριση είναι ζήτημα βαθμού και πρέπει να μην πιεστεί. Ωστόσο, αν δεν ληφθεί υπόψη τόσο σοβαρά μπορεί να βοηθήσει στο ξεκαθάρισμα της κατάστασης. Ως «ακραία» δεδομένα εννοούνται αυτά που αντέχουν τη φερέγγυα επιρροή της κριτικής σκέψης και ως «ήπια» δεδομένα αυτά τα οποία κατά τη λειτουργία αυτής της διαδικασίας, γίνονται στο μυαλό μας περισσότερο ή λιγότερο αμφίβολα.¹³¹

Τα πιο ακραία από τα «ακραία» δεδομένα είναι δύο ειδών: Τα συγκεκριμένα γεγονότα των αισθήσεων και οι γενικές αλήθειες της λογικής. Όσο περισσότερο τα σκεφτόμαστε τόσο συνειδητοποιούμε ακριβώς τι είναι αυτά, και το τι ακριβώς σημαίνει στην πραγματικότητα μια αμφιβολία σχετικά με αυτά κι έτσι γίνονται ακόμη περισσότερο σίγουρα. Χωρίς αυτή την υπόθεση κινδυνεύουμε να πέσουμε μέσα σε αυτό τον παγκόσμιο σκεπτικισμό, ο οποίος όπως έχουμε δει είναι όσο άγονος όσο είναι και αδιάψευστος. Αν είναι να συνεχίσουμε να φιλοσοφούμε πρέπει να κάνουμε την υπόκλιση μας στην σκεπτικιστική υπόθεση και αφού παραδεχτούμε τη γλαφυρή σαφήνεια της να συνεχίσουμε στη θεώρηση άλλων υποθέσεων, οι οποίες αν και ενδεχομένως δεν είναι σίγουρες, εντούτοις έχουν τόσο καλό δικαίωμα στην εκτίμησή μας όσο η σκε-

¹³¹ Ο.π., σ. 77.

πτικιστική υπόθεση. Επιπλέον όταν εφαρμόσουμε τη διάκριση «ακραίων» και «ήπιων» δεδομένων σε ψυχολογικά παραγωγικές αλλά λογικά αρχέγονες πεποιθήσεις, ανακαλύπτουμε ότι οι περισσότερες, αν όχι όλες, ταξινομούνται ως «ήπια» δεδομένα. Με το στοχασμό μπορεί να βρεθεί ότι είναι ικανές για λογική απόδειξη και μετά ξανά γίνονται πιστευτές, όχι όμως πλέον ως δεδομένα. Ως δεδομένα, παρ' όλο που δίνουν δικαίωμα για μία σίγουρη περιορισμένη εκτίμηση, δεν μπορούν να τοποθετηθούν στο επίπεδο των γεγονότων των αισθήσεων και των νόμων της λογικής. Το είδος της εκτίμησης που αξίζουν φαίνεται ότι μας εξασφαλίζει να ελπίζουμε, αν και όχι με μεγάλη αυτοπεποίθηση, ότι τα «ακραία» δεδομένα μπορούν να αποδείξουν ότι αυτά είναι τουλάχιστον πιθανά.¹³²

Επίσης, σε περίπτωση που τα «ακραία» δεδομένα βρεθούν να μην δίνουν φως σχετικά με την αλήθεια ή το ψεύδος τους, δικαιολογούμε να ρίξουμε περισσότερο βάρος στην υπόθεση της αλήθειας τους παρά στην υπόθεση του ψεύδους τους. Ας δούμε παρακάτω ποιο είδος κόσμου μπορεί να δομηθεί μέσω των «ακραίων» δεδομένων. Σ' αυτό το πλαίσιο τα δεδομένα μας πλέον είναι πρωτίστως τα γεγονότα των αισθήσεων (των δικών μας αισθητηριακών δεδομένων) και οι νόμοι της λογικής. Αλλά ακόμη και η πιο σοβαρή λεπτομερής εξέταση θα επιτρέψει μερικές προσθήκες σε αυτό το λιγιστό απόθεμα. Ορισμένα γεγονότα της μνήμης – ειδικά της πρόσφατης μνήμης – φαίνεται να έχουν το μέγιστο βαθμό βεβαιότητας. Μερικά ενδοσκοπικά γεγονότα είναι τόσο σίγουρα όσο και τα γεγονότα των αισθήσεων. Εξάλλου τα τελευταία πρέπει να ερμηνεύονται με ένα συγκεκριμένο εύρος. Χωρικές και χρονικές σχέσεις πρέπει σε ορισμένες περιπτώσεις να συμπεριληφθούν στα «ακραία» δεδομένα. Αλλά και μερικά γεγονότα σύγκρισης, όπως φερ' ειπείν το αν είναι αρεστή ή όχι η απόχρωση ενός χρώματος, σίγουρα συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των «ακραίων» δεδομένων. Επιπρόσθετα πρέπει να θυμόμαστε ότι η διάκριση «ακραίων» και «ήπιων» δεδομένων είναι ψυχολογική και υποκειμενική, έτσι ώστε αν υπάρχουν άλλα μυαλά πέρα απ' το δικό μας –το οποίο στο παρόν στά-

---

¹³² Ο.π., σ. 78.

διο πρέπει να κρατηθεί αμφίβολο – ο κατάλογος των «ακραίων» δεδομένων μπορεί να είναι διαφορετικός γι' αυτά σε σχέση με αυτόν που είναι για μας. Οι βέβαιες κοινές πεποιθήσεις αναμφίβολα αποκλείονται από τα «ακραία» δεδομένα. Τέτοια είναι η πεποίθηση που μας οδήγησε να εισάγουμε τη διάκριση ότι τα λογικά αντικείμενα εξακολουθούν να υπάρχουν ακόμη κι όταν δεν τα αντιλαμβανόμαστε. Τέτοια επίσης είναι η πεποίθηση και στα μυαλά των άλλων ανθρώπων: αυτή η πεποίθηση παράγεται ψυχολογικά από την αντίληψή μας για τα σώματά τους και απαιτεί λογική δικαιολόγηση όταν καταλάβουμε την παραγωγικότητά της.¹³³ Πάντως, η σχετικότητα της γνώσης του κόσμου προς τη γλώσσα και τα εννοιολογικά σχήματα εκφράζεται υπέροχα στην παρακάτω μεταφορά του Neurath: «Δεν υπάρχει τρόπος να πάρουμε τελειωτικά ασφαλείς, καθαρές προτάσεις πρωτοκόλλου ως αφετηρία των επιστημών. Είμαστε σαν τους ναύτες που πρέπει να επισκευάζουν το καράβι τους στο ανοιχτό πέλαγος και που δεν μπορούν να το τραβήξουν έξω στη στεριά και να το ξαναφτιάξουν με τα καλύτερα υλικά».¹³⁴

Η πεποίθηση σε ότι γίνεται γνωστό μέσω της μαρτυρίας άλλων, συμπεριλαμβανομένου και ότι μαθαίνουμε από τα βιβλία, φυσικά εμπλέκεται στην αμφιβολία εάν οι άλλοι άνθρωποι ξέρουν τι τους γίνεται. Με αυτό τον τρόπο ο κόσμος από τον οποίο θα ξεκινήσει η επανόρθωσή μας είναι πολύ αποσπασματικός. Το καλύτερο που μπορούμε να πούμε γι' αυτόν είναι ότι είναι λίγο πιο εκτεταμένος από τον κόσμο στον οποίο κατέληξε ο Descartes με μια παρόμοια διαδικασία, εφόσον αυτός ο κόσμος δεν περιείχε τίποτα άλλο εκτός από τον εαυτό του και τις σκέψεις του. Τώρα είμαστε σε θέση να καταλάβουμε και να εκθέσουμε το πρόβλημα της γνώσης μας για τον εξωτερικό κόσμο και να αφαιρέσουμε τις πολλές παρεξηγήσεις οι οποίες έχουν επισκοτίσει τη έννοια του προβλήματος. Το πρόβλημα στην πραγματικότητα είναι: Μπορεί η ύπαρξη οτιδήποτε άλλου πέρα από τα σκληρά μας δεδομένα να προκύψει από την ύπαρ-

¹³³ *Ο.π.*, σ. 79.

¹³⁴ Ν. ΑΥΓΕΛΗΣ, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης*, εκδ. Α. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 35.

ξη αυτών των δεδομένων;¹³⁵

Με αυτό τον τρόπο η γνώση μας για το τι είναι εξωτερικό δεν είναι ανοιχτή στην αμφιβολία. Μια άλλη μορφή με την οποία επίσης το ερώτημα τίθεται είναι: Μπορούμε να γνωρίζουμε την ύπαρξη οποιασδήποτε πραγματικότητας, η οποία είναι ανεξάρτητη από τον εαυτό μας; Η εν λόγω μορφή της ερώτησης «υποφέρει» από την ασάφεια των δύο λέξεων «ανεξάρτητη» και «εαυτός». Μεταξύ άλλων πραγμάτων που μπορεί να εννοήσουμε με τη λέξη «εαυτός» δύο ξεχωρίζουν σημαντικά. Πρώτον, το αντικείμενο το οποίο σκέφτεται και αντιλαμβάνεται τα αντικείμενα και δεύτερον, όλα τα πράγματα που αναγκαία παύουν να υπάρχουν σε περίπτωση που ένας άνθρωπος φύγει από τη ζωή. Η πρώτη σημασία μπορεί ν' αγνοηθεί στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας επειδή το αντικείμενο δεν αποτελεί μέρος των δεδομένων. Η δεύτερη σημασία είναι δύσκολο να καθοριστεί με ακρίβεια, αφού δεν γνωρίζουμε ποια πράγματα εξαρτώνται από την ανθρώπινη ζωή. Μάλιστα σε αυτό το σημείο ο ορισμός του «εαυτού» συστήνει τη λέξη «εξαρτώμαι» η οποία εγείρει το ίδιο ερώτημα με τη λέξη «ανεξάρτητος». Όταν λέμε ότι ένα πράγμα είναι ανεξάρτητο από ένα άλλο, είτε εννοούμε ότι είναι λογικά δυνατό για το ένα να υπάρχει χωρίς το άλλο, είτε ότι δεν υπάρχει καμία αιτιακή σχέση μεταξύ των δύο έτσι ώστε το ένα συμβαίνει ως αποτέλεσμα του άλλου. Όμως, ο μόνος τρόπος με τον οποίο ένα πράγμα μπορεί να είναι λογικά εξαρτώμενο από ένα άλλο είναι όταν το άλλο είναι μέρος τους ενός. Φερ'ειπείν η ύπαρξη ενός βιβλίου είναι λογικά εξαρτώμενη από τις σελίδες του. Χωρίς τις σελίδες δεν μπορεί να υπάρξει βιβλίο.¹³⁶

Έτσι η ερώτηση: «μπορούμε να γνωρίζουμε οποιασδήποτε πραγματικότητα ανεξάρτητη από τον εαυτό μας;» συρρικνώνεται στην ερώτηση: «Μπορούμε να γνωρίζουμε οποιαδήποτε πραγματικότητα της οποίας ο εαυτός μας δεν αποτελεί μέρος;»¹³⁷ Σ' αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί και αυτό που ο David Lewis αποκαλεί «η sotto voce ρήτρα»: Ο Β γνωρίζει ότι p αν και μόνο

¹³⁵ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 80.

¹³⁶ *Ο.π.*, σ. 81.

¹³⁷ *Ο.π.*, σ. 82.

αν τα τεκμήρια του B εξαλείφουν κάθε δυνατότητα στην οποία δεν ισχύει το p – εκτός από εκείνες τις δυνατότητες που αντίκεινται στις προϋποθέσεις που είναι κατάλληλες.¹³⁸

Συνοψίζοντας την έως τώρα επιχειρηματολογία, το πρόβλημα έχει την εξής διατύπωση: Μπορεί η ύπαρξη οτιδήποτε άλλου εκτός από τα σκληρά δεδομένα να προκύψει από αυτά τα δεδομένα; Είναι λάθος να διατυπωθεί το πρόβλημα με την εξής μορφή: Μπορούμε να γνωρίζουμε τίποτε άλλο πέρα από τον εαυτό μας και τις καταστάσεις μας; ή, μπορούμε να γνωρίζουμε την ύπαρξη για οτιδήποτε ανεξάρτητο από τον εαυτό μας; Κι αυτό εξαιτίας της μεγάλης δυσκολίας να καθοριστούν με ακρίβεια οι λέξεις: «εαυτός» και «ανεξάρτητος». Η παθητικότητα με την οποία νιώθει κάποιος την αίσθηση είναι άσχετη, καθώς ακόμη κι αν αποδείκνυε οτιδήποτε, θα μπορούσε μόνο να αποδείξει ότι οι αισθήσεις προκαλούνται από λογικά αντικείμενα.¹³⁹

Η φυσιολογική αφελής πεποίθηση είναι ότι τα πράγματα που έχουν παρατηρηθεί, παραμένουν, ακόμη κι όταν δεν έχουν παρατηρηθεί, ακριβώς ή περίπου όπως παρουσιάστηκαν όταν παρατηρήθηκαν. Ωστόσο, αυτή η πεποίθηση τείνει να διαλυθεί από το γεγονός ότι αυτό που η κοινή αίσθηση θεωρεί ως την εμφάνιση ενός αντικειμένου, αλλάζει με αυτό που η κοινή αίσθηση θεωρεί ότι αλλάζει στην οπτική γωνία και στην κατανόηση του παρεμβατικού μέσου, ενώ το τελευταίο περιλαμβάνει τα αισθητήρια όργανά, τα νεύρα και τον εγκέφαλο. Αυτό το γεγονός ωστόσο υποθέτει, τον κόσμο των κοινών αισθήσεων, των σταθερών αντικειμένων, τον οποίο θέτει υπό αμφισβήτηση. Ως εκ τούτου, προτού ανακαλύψουμε την ακριβή σχέση του με το πρόβλημά μας, πρέπει να βρούμε έναν τρόπο να το διατυπώσουμε και ο οποίος δεν πρέπει να περιλαμβάνει οποιεσδήποτε υποθέσεις που είναι σχεδιασμένες να καταστούν αμφίβολες. Ακολούθως, αυτό που βρίσκουμε, ως το «γυμνό» αποτέλεσμα της εμπειρίας μας, είναι ότι οι βαθμιαίες αλλαγές σε σίγουρα αισθητηριακά δεδομένα συσχετίζονται με σταδιακές αλλαγές σε βέβαια άλλα αισθητηριακά δεδομένα ή

¹³⁸ M. WILLIAMS, *Τα Προβλήματα της Γνώσης*, μτφρ. Β. Παπαθεοχάρης, Επιστημονική Επιμέλεια: Κ. Παγωνδιώτης και Σ. Πετρουνάκος, εκδ. Liberal Books, Αθήνα, 2013, σ. 78.

¹³⁹ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 90.

(στην περίπτωση των σωματικών κινήσεων) με άλλα αισθητηριακά δεδομένα καθαυτά. Η υπόθεση ότι τα λογικά αντικείμενα εξακολουθούν να υπάρχουν ακόμη κι αν παύσουν να είναι λογικά – φερ' ειπείν η σκληρότητα ενός ορατού σώματος, το οποίο έχει γίνει αντιληπτό μέσω της αφής, συνεχίζει να υπάρχει κι όταν δεν ακουμπάμε το σώμα – μπορεί να αντικατασταθεί από τη δήλωση ότι οι επιδράσεις των λογικών αντικειμένων εξακολουθούν να υπάρχουν, π.χ. ότι συμβαίνει τώρα μπορεί μόνο να θεωρηθεί, σε πολλές περιπτώσεις λαμβάνοντας υπόψη γεγονότα που συνέβησαν νωρίτερα.¹⁴⁰

Όλα όσα ένας άνθρωπος, από τη δική του προσωπική του εμπειρία, μπορεί να επαληθεύσει αναφορικά με τον κόσμο που δίνεται από την κοινή αίσθηση και τη φυσική, μπορεί να εξηγηθεί με ορισμένα μέσα, εφόσον η επαλήθευση αποτελείται σχεδόν από ένα συμβάν αναμενόμενου αισθητηριακού δεδομένου/εντύπωσης (sense-datum). Αλλά αυτό που εξαρτάται από μαρτυρία, είτε έχει ακουστεί είτε έχει διαβαστεί, δεν μπορεί να εξηγηθεί με αυτό τον τρόπο, εφόσον η μαρτυρία εξαρτάται από την ύπαρξη μυαλών, διαφορετικών από το δικό μας και γι' αυτό το λόγο απαιτεί τη γνώση από κάτι που δεν δίνεται μέσω αίσθησης.

Αλλά προτού εξετάσουμε το ερώτημα της γνώσης μας για τα άλλα μυαλά, ας επιστρέψουμε στο ερώτημα του πράγματος καθαυτού (thing-in-itself), δηλαδή στη θεωρία ότι οτιδήποτε υπάρχει σε χρόνους που εμείς δεν αντιλαμβανόμαστε ένα δεδομένο λογικό αντικείμενο είναι κάτι αρκετά ανόμοιο που έρχεται σε αντίφαση, κάτι το οποίο μαζί με εμάς και τα αισθητήρια όργανά μας, προκαλεί τις αισθήσεις μας, αλλά δεν δίνεται ποτέ σε αίσθηση. Το πράγμα καθαυτό όταν αρχίσουμε από υποθέσεις των κοινών αισθήσεων, είναι ένα αρκετά φυσικό αποτέλεσμα των δυσκολιών που προκύπτουν εξαιτίας των αλλαγών στις εμφανίσεις αυτού που υποτίθεται ότι είναι το ένα αντικείμενο. Υποτίθεται ότι το τραπέζι (για παράδειγμα) προκαλεί τα αισθητηριακά δεδομένα της όρασης και της αφής, αλλά θα πρέπει εφόσον αυτά αλλάζουν ανάλογα με την οπτική γωνία και το παρεμβατικό μέσο, να είναι αρκετά διαφορετικό από τα

---

¹⁴⁰ Ο.π., σ. 91.

αισθητηριακά δεδομένα που αναδύει.¹⁴¹

Η ένσταση σε αυτή τη θεωρία βρίσκεται στην αποτυχία της να κατανοήσει τη ριζοσπαστική φύση της αναδόμησης που απαιτείται από τις δυσκολίες τις οποίες καταδεικνύει. Εξάλλου, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο νομίμως για αλλαγές στην οπτική γωνία και το παρεμβατικό μέσο, μέχρι να κατασκευάσουμε έναν κόσμο πιο σταθερό από την αίσθηση της στιγμής. Αυτό έγινε ξεκάθαρο και με προηγούμενα παραδείγματα που αναφέρθηκαν. Αυτό που δεν έγινε ξεκάθαρο είναι η φύση της αναδόμησης που απαιτείται. Παρ' όλο που η παραπάνω θεωρία δεν παρατίθεται πλήρως, εντούτοις σημειώνεται ότι πρέπει να αντιμετωπιστεί με σεβασμό, καθώς είναι σε γενικές γραμμές η θεωρία πάνω στην οποία θεμελιώθηκαν η φυσική επιστήμη και η φυσιολογία και γι' αυτό πρέπει να γίνει επιδεκτική μιας αληθινής ερμηνείας.¹⁴²

Άλλωστε ένα αφετηριακό σημείο της νεότερης φιλοσοφίας της επιστήμης αποτελεί η επίθεση στην εμπειριστική θεωρία της αντίληψης. Σε απάντηση της άποψης ότι η αντίληψη μας παρέχει καθαρά γεγονότα, υποστηρίζεται ότι η γνώση, δηλαδή οι πεποιθήσεις και οι θεωρίες που ήδη κατέχουμε, παίζουν έναν θεμελιακό ρόλο στον καθορισμό του τι προσλαμβάνουμε με τις αισθήσεις μας, δηλαδή του τι αντιλαμβανόμαστε.¹⁴³

Το πρώτο πράγμα που συνειδητοποιούμε είναι ότι δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως οι: «ψευδαισθήσεις των αισθήσεων». Τα αντικείμενα της αίσθησης, ακόμη κι όταν εμφανίζονται σε όνειρα είναι τα περισσότερο αναμφισβήτητα πραγματικά αντικείμενα που είναι γνωστά σ' εμάς. Κατά συνέπεια τι είναι αυτό που μας κάνει να τα αποκαλούμε αναληθή στα όνειρα; Απλώς η ασυνήθιστη φύση της σύνδεσής τους με άλλα αντικείμενα της αίσθησης. Ονειρεύομαι ότι είμαι στην Αμερική, αλλά ξυπνάω και βρίσκω τον εαυτό μου στην Αγγλία χωρίς να μεσολαβούν οι ημέρες του υπερατλαντικού ταξιδιού, οι οποίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με μία «πραγματική» επίσκεψη στην Αμερι-

¹⁴¹ *Ο.π.*, σ. 92.

¹⁴² *Ο.π.*, σ. 92.

¹⁴³ H. BROWN, *Αντίληψη, Θεωρία και Δέσμευση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1993, σ. 124.

κή.¹⁴⁴

Τα αντικείμενα της αίσθησης αποκαλούνται «πραγματικά» όταν έχουν το είδος της σύνδεσης με τα άλλα αντικείμενα της αίσθησης η εμπειρία των οποίων μα έχει οδηγήσει να τα θεωρούμε σαν φυσιολογικά. Όταν αποτύχουν σ' αυτό, αποκαλούνται ψευδαισθήσεις. Αλλά ότι είναι απατηλό είναι μόνο τα συμπεράσματα τα οποία αναδύουν. Όσον αφορά τον εαυτό τους είναι όσο αληθινά όσο και τα αντικείμενα της συνειδητής ζωής. Αντιστρόφως τα λογικά αντικείμενα της συνειδητής ζωής δεν πρέπει να αναμένεται να έχουν περισσότερη εσωτερική αλήθεια σε σχέση με αυτά των ονείρων. Τα όνειρα και η συνειδητή ζωή κατά τις πρώτες προσπάθειες στην κατασκευή πρέπει να μεταχειρίζονται με τον ίδιο σεβασμό. Είναι μόνο από μία πραγματικότητα, όχι απλώς λογική από την οποία μπορούν τα όνειρα να καταδικαστούν. Αν αποδεχτούμε αυτή την αναμφίβολη στιγμιαία πραγματικότητα των αντικειμένων της αίσθησης, το επόμενο πράγμα που παρατηρούμε είναι η σύγχυση των βασικών ενστάσεων που προέρχονται από τη μεταβλητότητά τους. Καθώς περπατάμε γύρω από το τραπέζι η οπτική του αλλάζει. Ωστόσο θεωρείται αδύνατον να υποστηριχτεί είτε ότι το τραπέζι αλλάζει, είτε ότι οι ποικίλες οπτικές του μπορούν όλες «στην πραγματικότητα» να υπάρχουν στο ίδιο μέρος. Εάν πιέσουμε το ένα μας μάτι θα δούμε δύο τραπέζια. Ωστόσο, θεωρείται παράλογο να ισχυριστούμε ότι υπάρχουν δύο τραπέζια. Τέτοια επιχειρήματα πάντως, φαίνεται να περιλαμβάνουν την υπόθεση ότι μπορεί να υπάρχει κάτι πιο πραγματικό από τα αντικείμενα της αίσθησης. Αν βλέπουμε δύο τραπέζια, τότε υπάρχουν δύο ορατά τραπέζια. Είναι αλήθεια ότι την ίδια ώρα μπορεί να ανακαλύψουμε μέσω της αφής ότι υπάρχει μόνο ένα από τραπέζι.¹⁴⁵

Αυτό μας κάνει να ανακηρύξουμε τα δύο οπτικά τραπέζια μία ψευδαισθηση, διότι συνήθως ένα οπτικό αντικείμενο αντιστοιχεί σε ένα από αντικείμενο. Σε αυτή την περίπτωση αυτό που μπορούμε να πούμε με σιγουριά είναι ότι ο τρόπος του συσχετισμού της αφής με την όραση είναι ασυνήθιστος. Αλλά και πάλι όταν η οπτική του τραπέζιού αλλάζει καθώς περπατούμε γύρω του,

¹⁴⁴ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σ. 93.

¹⁴⁵ *Ο.π.*, σ. 93.

ενώ μας έχει ειπωθεί ότι δεν μπορούν να υπάρχουν πολλές οπτικές στον ίδιο χώρο, η απάντηση είναι απλή: Τι εννοεί ο κριτικός του τραπεζιού με τη φράση «στον ίδιο χώρο»; Η χρήση μια τέτοιας φράσης προϋποθέτει ότι όλες οι δυσκολίες μας έχουν λυθεί. Έως τώρα δεν έχουμε κανένα δικαίωμα να μιλάμε για ένα «χώρο» πέραν της αναφοράς σε αυτόν που δίνεται από τα στιγμιαία αισθητηριακά δεδομένα. Όταν όλα αλλάζουν από μία σωματική κίνηση, κανένα μέρος δεν παραμένει το ίδιο όπως ήταν. Με αυτό τον τρόπο, η δυσκολία, αν υπάρχει, δεν έχει - το λιγότερο - διατυπωθεί σωστά. Έτσι, τώρα θα κάνουμε μια νέα αρχή υιοθετώντας μία διαφορετική μέθοδο. Αντί να ερευνήσουμε ποιο είναι το μίνιμουμ της υπόθεσης με το οποίο μπορούμε να εξηγήσουμε τον κόσμο της αίσθησης, θα κατασκευάσουμε προκειμένου να έχουμε μία υπόθεση - μοντέλο (ως βοήθεια για την φαντασία) μία πιθανή (όχι αναγκαία) εξήγηση για τα γεγονότα. Έτσι μπορεί ενδεχομένως να φαίνεται μακριά αυτό που είναι περιττό στην υπόθεσή μας, αφήνοντας ένα υπόλειμμα το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως η περιληπτική απάντηση στο πρόβλημά μας.¹⁴⁶

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ζήτημα των προβλημάτων που θέτει η φιλοσοφία σε συνδυασμό με τη μέθοδο επίλυσής τους είναι θεμελιώδες, σύμφωνα με τον Russell κι αυτό ακριβώς επιχειρεί να καταδείξει με το έργο του *Our Knowledge of the External World*. Η δυσκολία προσέγγισης του εν λόγω ζητήματος ωστόσο, είχε διατυπωθεί με γλαφυρότητα πριν από 2.500 χρόνια περίπου από τον Αριστοτέλη. Ο σταγειρίτης φιλόσοφος στο έργο του *Μετά τα Φυσικά* αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η θεώρηση της αλήθειας από τη μια μεριά είναι δύσκολη, από την άλλη εύκολη. Ένδειξη αυτού αποτελεί το γεγονός ότι κανένας δεν μπορεί να την αντιληφθεί ικανοποιητικά, από την άλλη όμως δεν αποτυγχάνουν όλοι τελείως».¹⁴⁷ Άλλωστε το να παραδεχόμαστε ότι δεν γνωρίζουμε μας δίνει τη δυνατότητα μεταβολής, σκέψης, νέων συμβόλων και νέων ανακαλύψεων στο πρό-

¹⁴⁶ Ο.π., σ. 94.

¹⁴⁷ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Μετά τα φυσικά 1*, Βιβλία Α'-Δ', εισ. μτφρ. σχ. Αναστασία - Μαρία Καραστάθη, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1993, σ. 117.

βλημα της ανάπτυξης ενός νέου τρόπου για να κάνουμε αυτό που τελικά θέλουμε, ακόμη κι όταν δεν ξέρουμε τι θέλουμε.¹⁴⁸

Επιπρόσθετα, στο έργο του Russell κάποιος μπορεί να βρει το πρωτότυπο μιας προσπάθειας εφαρμογής των νέων λογικο-φιλοσοφικών μεθόδων της ανάλυσης με σκοπό τη φιλοσοφία. Ειδικότερα μπορεί να βρει ένα βέβαιο «παραδοσιακό» τρόπο του φιλοσοφείν. Έτσι, κατά μία έννοια ο Russell αποτελεί παράδειγμα τόσο στο να δίνει στον εαυτό του τα νέα εργαλεία με τα οποία μπορεί να αποσυνθέσει τις παλιότερες μεθόδους, όσο και να προσδίδει (επίσης στον εαυτό του) μία αύρα αυτού του νεωτερισμού και εκμοντερνισμού, η οποία παίζει ρόλο ώστε να μετατραπεί ένα μέρος της φιλοσοφίας σε μία κρίσιμη επιχείρηση καινοτομίας.¹⁴⁹

Ο William James στα τέλη του 19^{ου} αιώνα κατά την «πάλη» του με το πρόβλημα της συνείδησης δίνει ένα επιτακτικό παράδειγμα της πραγματιστικής μεθόδου στην εργασία, δηλαδή τη μέθοδο του να προσπαθούμε να διατηρήσουμε «στο παιχνίδι» ταυτόχρονα όλα τα πράγματα που χρειαζόμαστε να πιστεύουμε.¹⁵⁰ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον - και σχετικά με τη συνείδηση - παρουσιάζει άλλωστε η αντίληψη που υιοθετεί ο James στην αρχή του δοκιμίου του *περί της Αθανασίας του Ανθρώπου* (δημοσιεύτηκε το 1897) και με βάση την οποία αναπτύσσει την περαιτέρω επιχειρηματολογία του. Η αντίληψη αυτή είναι η εξής: «η σκέψη είναι μια λειτουργία του εγκεφάλου».¹⁵¹ Σ' αυτό το πλαίσιο η αμφιρρέπεια, η διστακτικότητα ή ακόμη και η απροσδιοριστία είναι το κύριο χαρακτηριστικό της έννοιας της συνείδησης -και όχι μόνο- στη φιλοσοφική σκέψη του William James. Τούτο εξάλλου είναι πρόδηλο στα δύο παρακάτω αποσπάσματα από το δοκίμιο «Does 'Consciousness' Exist?»: 1) Η καθαρή εμπειρία ορίζεται ως η «άμεση ροή της ζωής που παρέχει το υλικό για

¹⁴⁸ R. FEYNMAN., *To Νόημα των Πραγμάτων*: Σκέψεις ενός πολίτη-επιστήμονα, εκδόσεις Κάτοπτρο, σ. 47.

¹⁴⁹ A. VRAHIMIS, "Russell's critique of Bergson and the divide between Analytic and Continental philosophy", *Balkan Journal of Philosophy*, Vol 3, No 1, London Consortium, Birkbeck, University of London, 2011, p. 4.

¹⁵⁰ A. PUTNAM R., *The Cambridge Companion to William James*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, σ. 25.

¹⁵¹ W. JAMES, *Περί της Αθανασίας του Ανθρώπου (Human Immortality)*, μτφρ. Ε. Παπαθανασοπούλου-Μ. Ωραιοπούλου, εκδ. Printa, Αθήνα, 2002, σ. 22.

τον υστερότερο στοχασμό μας και 2) Η συνείδηση θεωρείται (is believed) ότι υπάρχει και γίνεται αισθητή ως ένα είδος μιας ανεπαίσθητης εσωτερικής ροής.

Ο Αριστοτέλης συνδέει το αισθητικό με το νοητικό πεδίο. Οι άνθρωποι κατέχουν όλες τις ιδιότητες προκειμένου να αντιληφθούν, συμπεριλαμβανομένου της ιδιότητας της αφηρημένης σκέψης. Το να αναφέρεσαι στον λόγο ή την ψυχή είναι σαν να αναφέρεσαι στις ιδιότητές τους.¹⁵² Άλλωστε και ο Berkeley στήριξε τον ιδεαλισμό του *Esse est percipi* (είναι σημαίνει παριστάνεσθαι) στο γεγονός ότι ένα πράγμα δεν είναι παρά το άθροισμα των ιδιοτήτων του, οι οποίες γίνονται αντιληπτές με τις αισθήσεις.¹⁵³ Η σχολή του Επίκουρου από την άλλη υποστήριξε ότι η φύση του νου και της ψυχής είναι σωματική. «Τη βλέπουμε να δίνει ώθηση στα μέλη, να σηκώνει το σώμα από τον ύπνο, ν' αλλάζει την όψη μας, να κατευθύνει και να στρέφει ολόκληρο τον άνθρωπο. Τίποτα απ' αυτά δεν μπορεί να γίνει χωρίς επαφή, ενώ χωρίς υλικό σώμα δεν υπάρχει επαφή. Ο νους άλλωστε συμπάσχει με το σώμα και συμμερίζεται τα αισθήματά του».¹⁵⁴

Ο Russell προς το τέλος της ανάλυσής του για τη γνώση μας περί του εξωτερικού κόσμου περιέγραψε την κατασκευή μιας μεγάλης υποθετικής εικόνας του κόσμου, η οποία περιέχει τους τόπους και τα εμπειρικά γεγονότα, συμπεριλαμβανομένων αυτών που προέρχονται από μαρτυρία. Κατόπιν συμπεραίνει ότι αυτή η εικόνα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ερμηνεύσει τα ακατέργαστα γεγονότα της λογικής, τα γεγονότα της φυσικής και της φυσιολογίας. Γι' αυτό είναι ένας κόσμος που μπορεί να είναι πραγματικός. Ταιριάζει στα γεγονότα και δεν υπάρχει εμπειρική απόδειξη εναντίον του. Ωστόσο έχουμε κάποιον καλό λόγο για να υποθέσουμε ότι είναι πραγματικός; Αυτό το ερώτημα μας φέρνει πίσω στο γνήσιο πρόβλημα, αναφορικά με τον αν υπάρχει έδαφος να πιστεύουμε στην ύπαρξη του οτιδήποτε πέραν του ιδιωτικού κόσμου του

¹⁵² P. FARANTAKIS – A. SAKELLARIADIS, *Η Συνειδητότητα στον Αριστοτέλη: Προσεγγίσεις στη Σύγχρονη Ερμηνευτική Παράδοση*, *Philosophia*, 45, 2015, σ. 178.

¹⁵³ A.J. AYER, *Γλώσσα, Αλήθεια και Λογική*, μτφρ. Λίζα Τάταρη-Ντουριέ, εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 1994, σσ. 155-156.

¹⁵⁴ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ, *Για την φύση των πραγμάτων (De Rerum Natura)*, σ. 203.

καθενός.¹⁵⁵

Ακολούθως ο Russell θεωρεί ότι πρέπει να επιτραπεί η υπόθεση ότι οι άλλοι άνθρωποι έχουν διάνοια. Μάλιστα όπως τονίζει αυτή η υπόθεση συστηματοποιεί ένα τεράστιο σώμα γεγονότων το οποίο ποτέ δεν οδηγεί σε συνέπειες που υπάρχει λόγος να τις θεωρούμε ψεύτικες. Έτσι, δεν μπορεί να ειπωθεί τίποτα τόσο κατά της αλήθειας του όσο και εναντίον της χρήσης του ως υπόθεση εργασίας. Όταν γίνεται αποδεκτό άλλωστε μπορεί να επεκτείνει τη γνώση μας από το λογικό κόσμο της μαρτυρίας και να μας οδηγήσει στο σύστημα των ιδιωτικών κόσμων το οποίο αναφέρεται στην παραπάνω υποθετική κατασκευή. Αυτή η υποθετική κατασκευή δείχνει σύμφωνα με τον Ουαλό φιλόσοφο ότι ο κόσμος που δίνεται από την κοινή λογική και την φυσική επιστήμη μπορεί να ερμηνευτεί με έναν τρόπο, ο οποίος είναι λογικά αποδεκτός. Συμπερασματικά, αυτή η υποθετική κατασκευή που συμβιβάζει την ψυχολογία και την φυσική αποτελεί κύριο αποτέλεσμα του *OKEW*.¹⁵⁶ Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται και από τον παρακάτω ορισμό που δίνει η σύγχρονη φιλοσοφία για τα γεγονότα: «Τα γεγονότα αποτελούν επιφαινομενικές προβολές των κατασκευαστικών τεχνικών που τα δημιουργούν και η «αντικειμενικότητά» τους είναι λειτουργία της διαλεκτικής αντιστροφής που χαρακτηρίζει την επιστημονική πρακτική».¹⁵⁷

Η ψευδαίσθηση γεννιέται μέσα από μια βεβαιότητα: εμπιστευόμενοι τις πληροφορίες που μας παρέχουν τα αισθητήρια όργανά μας πιστεύουμε σε κάτι που η παιδεία και η λογική μας το αναιρούν. Αντιμέτωποι με τις ασυμφωνίες αυτές κατηγορούμε τις αισθήσεις μας για εξαπάτηση. Δεν είναι όμως πάντα έτσι τα πράγματα. Η ιδέα που σχηματίζει ο άνθρωπος για τους φυσικούς νόμους εξελίσσεται ιστορικά. Πράγματα που θεωρούσαμε αλήθεια αποδεικνύονται λανθασμένα και οι παλιές αυταπάτες μεταμορφώνονται σε νόμιμες ανα-

¹⁵⁵ B. RUSSELL, *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, σσ. 100-101.

¹⁵⁶ *Ο.π.*, σσ. 103-104.

¹⁵⁷ M. SALMON κ.ά., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2007, σ. 235.

παραστάσεις της πραγματικότητας.¹⁵⁸

Ο Russell εφάρμοσε τη μέθοδό της λογικής ανάλυσης στο πρόβλημα της γνώσης του εξωτερικού κόσμου και κατέδειξε τον σημαίνοντα ρόλο των αισθητηριακών οργάνων στη διαδικασία της αντίληψης. Διερεύνησε τις λογικές αντιφάσεις που προκύπτουν και κατέληξε σε μία υποθετική κατασκευή του κόσμου, η οποία αποτελείται από τη συνολική ερμηνεία της κοινής λογικής και της φυσικής επιστήμης.

Περίπου 45 χρόνια μετά τη δημοσίευση του *OKEW*, το 1964 μια εργασία του John Bell στο περιοδικό *Physics 1*¹⁵⁹ προκάλεσε αναστάτωση στην επιστημονική κοινότητα. Κι αυτό γιατί μετέτρεψε ένα ζήτημα που είχε γίνει θεολογικό σε αντικείμενο πειραματικού ελέγχου. Το ερώτημα της εργασίας ήταν το εξής: Μπορούμε να υποβάλλουμε σε έλεγχο την υπόθεση των κρυμμένων μεταβλητών; Μπορούμε δηλαδή να αποφανθούμε πειραματικά κατά πόσον οι κβαντικές πιθανότητες είναι θεμελιώδεις ή οφείλονται σε ατελή γνώση; Ο Bell μέσω της ανάπτυξης των περίφημων ανισοτήτων του κατέληξε στο πρώτο.¹⁶⁰

Εν κατακλείδι αξίζει να γίνει μία αναφορά και στον μαθηματικό και φιλόσοφο Εμμάνουελ Λάσκερ ο οποίος το 1919 εξέδωσε ένα εξαιρετικό βιβλίο με τίτλο: *Η φιλοσοφία του ανέφικτου*. Σ' αυτό ο Λάσκερ (ήταν επί 27 χρόνια παγκόσμιος πρωταθλητής στο σκάκι!) εκφράζει τις φιλοσοφικές τους θέσεις με έμφαση στα προβλήματα της φιλοσοφίας. Ενδεικτικό των απόψεών του αλλά και της συνάφειά τους με τις αντίστοιχες θέσεις του Russell είναι το εξής απόσπασμα από την αρχή του προαναφερθέντος βιβλίου του: «Μας έχει δώσει η φιλοσοφία μας μεγαλύτερη εμπιστοσύνη για τον κόσμο; Όλη η ιστορικά ανεπτυγμένη πίστη μας κλονίζεται. Έχει χτίσει σταθερά η φιλοσοφία μας την επιστήμη; Το θεμέλιο όλων των επιστημών μας είναι ηφαιστειακό: στην ιστορία, την ψυχολογία, την βιολογία, την φυσική – στη χημεία δεσπόζει η φιλονικία περί των βασικών – η νόσος του παράδοξου έχει επηρεάσει ακόμα και τα αυστηρά μαθηματικά. Παντού αγώνας και αμφιβολία. Και τέλος, η αρχαία φιλο-

¹⁵⁸ J. NINIO, *Η Επιστήμη των Ψευδαισθήσεων*, μτφρ. Ε. Κρεμμυδά, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2000, σ. 15.

¹⁵⁹ J.S. BELL, "On the Einstein Podolsky Rosen paradox", *Physics 1*, 195, 1964.

¹⁶⁰ Σ. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, *Κβαντομηχανική II: Θεμελιώδεις αρχές και μέθοδοι*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 611.

σοφία ήταν τουλάχιστον σε θέση να μας δώσει τουλάχιστον μια ευτυχισμένη διάθεση».¹⁶¹

---

¹⁶¹ E. LASKER, *Die Philosophie des Unvollendbar (Η Φιλοσοφία του Απέφικτου)*, Λειψία, 1919, σ. 1.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Μετά τα Φυσικά 1*, Βιβλία Α'-Δ', εισ. -μτφρ.- σχ. Αναστασία-α- Μαρία Καραστάθη, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1993.
- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Ε., «Η Λογική εκ Παλαιών τε και Νεωτέρων Συνερανοσθείσα», Προλεγόμενα -επιμέλεια – ευρετήρια Κ.Θ. Πέτσιος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2010.
- CONDILLAC E.B., *An Essay on the Origin of Human Knowledge* (1756), Scholar's Facsimiles & Reprints, Florida, 1971.
- JAMES W., *Περί της Αθανασίας του Ανθρώπου (Human Immortality)*, μτφρ. Ε. Παπαθανασοπούλου-Μ. Ωραιοπούλου, εκδ. Printa, Αθήνα, 2002.
- , *A Pluralistic Universe*, Norwood editions, London, 1979.
- LEIBNIZ G-W., *Η Μοναδολογία*, μτφρ. Σ. Λαζαρίδης, εκδόσεις Εκρεμμές, Αθήνα, 2006.
- ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ, *Για την Φύση των Πραγμάτων*, μτφρ. Θ. Αντωνιάδης-Ρ. Χαμέτη, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2005.
- NIETZSCHE F., *Η Χαρούμενη Επιστήμη (froehliche Wissenschaft)*, μτφρ. Ζήσης Σαδικάς, εκδ. Πανοπτικόν, Θεσσαλονίκη, 2010.
- NIETZSCHE F., *Ανθρώπινο Πολύ Ανθρώπινο*, μτφρ. Ελένη Καλκάνη, εκδόσεις Δαμιανού, Αθήνα.
- NIETZSCHE F., *Menschliches, Allzumenschliches: Ein Buch fur freie Geister*, Nietzsche Werke, Erster Band, Walter de Gruyter & Co, Berlin, 1967.
- ΟΜΗΡΟΣ, *ΙΛΙΑΣ*, μτφρ. με προσέγγιση της ομηρικής διαλέκτου και ερμηνευτικά σχόλια Κ. Δούκας, εκδ. Ιδεοθέατρον και εκδ. Γεωργιάδης, Αθήνα, 2007⁶.
- RUSSELL B., *Τα Προβλήματα της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Α. Πέρης, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 2008.
- , *Η Φιλοσοφική μου Εξέλιξη*, μτφρ. Α. Πέρης, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 2007.
- , *The collected papers of Bertrand Russell, volume 8, The Philosophy of*

- Logical Atomism and other Essays 1914-1919*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1986.
- , *Religion and Science*, Oxford University Press, USA, 1978.
- , *Η ανάλυση της νόησης*, μτφρ. Θ. Κονοπισόπουλος, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1978.
- , *Autobiography*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1978.
- , *An Inquiry into Meaning and Truth*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1965.
- , *Logic and Knowledge*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1956.
- , *The Principles of Mathematics*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1937.
- , *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1922. (πρώτη έκδοση το 1914 από τον εκδοτικό οίκο: The Open Court Publishing Company).
- , *Mysticism and Logic and Other Essays*, G. Allen and Unwin Ltd, London, 1910.
- SCHOPENHAUER A., *Ο άνθρωπος και το πεπρωμένο*, από το έργο Πάρεργα και Παραλειπόμενα (*Parerga und Paralipomena*), εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 2012.
- WHITEHEAD A. - RUSSELL B., *Principia Mathematica*, volume I, Cambridge University Press, London, 1963.
- WITTGENSTEIN L., *Tractatus Logico Philosophicus*, μτφρ. Θ. Κιτσόπουλος, εισαγωγή Β. Russell, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΥΓΕΛΗΣ Ν., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης*, εκδ. Α. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, 2010.
- AYER A.J., *Γλώσσα, Αλήθεια και Λογική*, μτφρ. Λ. Τάταρη-Ντουριέ, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα, 1994.
- , *Language, Truth and Logic*, Penguin Books, London, 1990.
- , *Russell and Moore: The Analytical Heritage*, MacMillan Press Ltd, Exeter, 1973.

- ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ Π., *Φιλοσοφία στην Ευρώπη-Τόμος Γ': Νεότερα και Σύγχρονα Φιλοσοφικά Ρεύματα (19ος-20ος αιώνας)*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2008.
- BENIΕΡΗ Μ., *Το Πέπλο της Αντίληψης: Αισθήσεις και Αντικείμενα*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2013.
- BELL J.S., "On the Einstein Podolsky Rosen paradox", *Physics I*, 195, 1964
- BERGSON H., *Η Δημιουργική Εξέλιξη*, Επιμέλεια - Επίμετρο: Γιάννης Πρελορέντζος, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2005.
- ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ Κ., *Αναλυτική Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1974.
- ΒΟΣΝΙΑΔΟΥ Σ., *Γνωσιακή Ψυχολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1998.
- BROWN H., *Αντίληψη, Θεωρία και Δέσμευση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1993.
- BURNET J., *Early Greek Philosophy*, Adam and Charles Black, London, 1930.
- ΓΕΛΑΔΑΣ Γ. – ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Μ., *Φυσιολογία του Ανθρώπου*, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα, 2001⁸ (1^η έκδοση το 1970).
- COPLESTON Fr. S. J., *A History of Philosophy*, Book I, Doubleday, New York, 1985.
- DIELS H. – KRANZ W., *Οι Προσωκρατικοί: Οι Μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, τόμος Α', επιμ. – απόδοση στα Νέα ελληνικά: Βασ. Α. Κύρκος, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2008².
- ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, *Τα Θεμέλια της Ατομικής Θεωρίας: Η Ζωή και το Έργο του*, εισαγ. Β. Κύρκος, μτφρ. Σ. Γκιργκένης, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2004.
- ΖΕΓΚΙΝΟΓΛΟΥ Χ., *Θερμοδυναμική*, Πανεπιστήμιο Πατρών Εκτυπωτικό Κέντρο, Πάτρα, 1999.
- FARANTAKIS P. – SAKELLARIADIS A., *Η Συνειδητότητα στον Αριστοτέλη: Προσεγγίσεις στη Σύγχρονη Ερμηνευτική Παράδοση*, 2015.
- FEYNMAN P.R., *Ο Χαρακτήρας του Φυσικού Νόμου*, μτφρ. Ε. Πιπίνη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2004.
- , *Το Νόημα των Πραγμάτων: Σκέψεις ενός Πολίτη-Επιστήμονα*, εκδόσεις Κάτοπτρο.
- FREGE G., *Τα Θεμέλια της Αριθμητικής*, μτφρ. Γ. Ρουσόπουλος, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 2009.

- HACKER P.M.S., *Βιτγκενστάιν*, μτφρ. Α. Κοσμά, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2002.
- HEISENBERG W., *Φυσική και Φιλοσοφία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1978. (πρώτη κυκλοφορία 1959).
- HUNDERT E., *Philosophy, Psychiatry and Neuroscience: three approaches to the mind*, Clarendon Press, Oxford, 1990.
- KONTOΣ Π., *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: Από την Αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα*, τ. Α', Ε.Α.Π., Πάτρα 2000.
- KANDEL E. – SCHWARTZ J.- JESSELL T., *Νευροεπιστήμη και Συμπεριφορά*, μτφρ. Χ. Καζλαρής- Α. Καραμανλίδης-Γ. Παπαδόπουλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2006.
- KIM J., *Η Φιλοσοφία του Νου*, μτφρ. Ε. Μανωλακάκη, εκδ. Leader Books, Αθήνα, 2005.
- KNOWLES D., *The Evolution of Medieval Thought*, 2nd ed., Longman, London and N.Y., 1988 (1962).
- KRAFT V., *Ο Κύκλος της Βιέννης και η Γέννηση του Νεοθετικισμού*, μτφρ. Γ. Μανάκος, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986.
- LASKER E., *Die Philosophie des Unvollendbar (Η Φιλοσοφία του Απέφικτου)*, Λειψία, 1919.
- LEFT G., *Medieval Thought: St. Augustine to Ockham*, Renguin, London, 1958.
- ΛΙΑΝΤΙΝΗΣ Δ., *Γκέμμα*, εκδ. Ν. Λιαντινη, Αθήνα, 1997.
- LINDBERG D., *Οι Απαρχές της Δυτικής Επιστήμης*, μτφρ. Η. Μαρκολέφας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1997.
- LYCAN W., *Φιλοσοφία της Γλώσσας*, μτφρ. Γ. Μαραγκός, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2007.
- MARSH R., *Logic and Knowledge*, G. Aleen & Unwin Ltd, London, 1964.
- MILKOV N., “The History of Russell’s Concepts: Sense data and knowledge by acquaintance”, *Periodical volume, Archiv fur Begriffsgeschichte* – 43.
- MONK R., *Λούντβιχ Βιτγκενστάϊν: Το Χρέος της Μεγαλοφυΐας*, μτφρ. Γ. Κονδύλης, εκδ. Scripta, Αθήνα, 1999, β' έκδοση.

- MOORE G., “The Refutation of Idealism”, Oxford University Press, *Mind*, New Series, Vol. 12, No 48 (Oct. 1903).
- NESSELRATH H-G., *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τόμος Α’ (Αρχαία Ελλάδα), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 2005.
- NINIO J., *Η Επιστήμη των Ψευδαισθήσεων*, μτφρ. Ε. Κρεμμυδά, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 2000.
- ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Α., *Bertrand Russell: Ένας Συνεχιστής του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, εκδ. Ε. Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη, 1964.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ε., *Θεωρία της Επιστήμης και Ιστορία της Φιλοσοφίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2004.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ Ε., *Ο Λόγος και ο Άνθρωπος*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1971.
- PASSMORE J., *A Hundred Years of Philosophy*, Penguin Books, Suffolk (UK), 1968.
- ΠΑΤΕΛΛΗ Ι., *Νόημα και Πράξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1991.
- PEARS D., *Russell’s Logical Atomism*, Wm. Collins Sons & Co Ltd, London, 1972.
- , *Bertrand Russell and the British Tradition in Philosophy*, First Vintage book edition, New York, 1971.
- PEIRCE C., *Pragmatism and Pragmaticism*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts, 1965.
- PLOTKIN H., *Η Φύση της Γνώσης*, εισ. μτφρ. Ε. Καφετζόπουλος, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 1996.
- PUTNAM R. A., *The Cambridge Companion to William James*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Γ., *Γνωσιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2009.
- , *Σύγχρονος Εμπειρισμός: Από τον Κύκλο της Βιέννης στον Davidson*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2008.
- , *Μελέτες για τον Εμπειρισμό*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1997.
- , *Επιστημολογία των Μαθηματικών*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ Θ., *Από το Tractatus στις Έρευνες: Η Φιλοσοφική Διαδρομή του Ludwig Wittgenstein*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006.

- SALMON M. κ.ά., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2007.
- SCHLICK M., *Μορφή και Περιεχόμενο: Εισαγωγή στη Φιλοσοφική Σκέψη*, μτφρ. Ι. Γόρδου, εισαγωγή. Ν. Αυγελής, εκδ. Εγνατία.
- SEARLE J., *Νους, Εγκέφαλος και Επιστήμη*, μτφρ. Κ. Χατζηκυριακού, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1994.
- SELLARS W., *Ο Εμπειρισμός και η Φιλοσοφία του Νου*, εκδ. Εστίας, Αθήνα, 2005 (πρώτη δημοσίευση 1956).
- , *Science, perception and reality*, Ridgeview Publishing Company, California, 1991.
- STILLINGS N. κ.ά., *Εισαγωγή στη Γνωσιοεπιστήμη*, μτφρ. Γ. Μαραγκός, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2003.
- ΤΡΑΧΑΝΑΣ Σ., *Κβαντομηχανική II: Θεμελιώδεις Αρχές και Μέθοδοι*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.
- ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ Σ., *Γλώσσα και Κριτική: Ο Wittgenstein για το Νόημα, τη Γνώση, τις Αξίες*, εκδ. Liberal books, Αθήνα, 2013.
- VEGETTI M., *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, εκδ. Τραυλός, Αθήνα, 2000.
- WEITZ M., *20th Century Philosophy: The Analytic Tradition*, Ohio State University, USA, 1966.
- WILLIAMS M., *Τα Προβλήματα της Γνώσης*, μτφρ. Β. Παπαθεοχάρης, εκδ. Liberal Books, Αθήνα, 2013.
- VRAHIMIS A., “Russell’ s critique of Bergson and the divide between Analytic and Continental philosophy”, *Balkan Journal of Philosophy*, Vol 3, No 1, London Consortium, Birkbeck, University of London, 2011.
- ΧΑΤΖΗΜΗΝΑΣ Ι., *Επίτομος Φυσιολογία*, Επιστημονικές εκδόσεις Γ. Παρισιάνος, Αθήνα, 1979.
- ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΚΟΥ Κ. Ν., «Γλώσσα και Κόσμος: Η Δικαιολόγηση των Πεποιθήσεων στις Αρχές της Σημασιολογικής Παράδοσης», Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2009.
- ΨΥΛΛΟΣ Σ., *Επιστήμη και Αλήθεια*, εκδ. Οκτώ, Αθήνα, 2009.

Summary

The main subject of the present study is human knowledge. In terms of epistemology (study of knowledge) the basic three questions are: 1) What we know? 2) Can we know the truth and 3) How do we form knowledge? Particularly, this study through the examination of the main notion of perception presents the views of Bertrand Russell about human knowledge. These views have been formulated in his lecture by the title: «Our Knowledge of the External World (*OKEW*)». Thereto Russell among others says that he wishes to apply the logical-analytic method to one of the oldest problems in philosophy, the problem of our knowledge of the external world. The first part of the present study refers to Russell's philosophical development through his life such as to the circumstances under which he wrote the lectures of *OKEW*. Additionally and before the presentation of Russell's views in *OKEW*, there is made a brief description of the physiology of human senses. Subsequently we proceed to the reconstruction of *OKEW*. In the start of his lecture Russell describes the two current philosophical tendencies (classical tradition and evolutionism) and points out what they support about human knowledge. Afterwards he distinguishes the analytic philosophy from the above tendencies and says that he will apply the scientific method in philosophy in order to examine the problem of our knowledge of the external world. Therefore Russell believes that logic is the essence of philosophy and can lead us well at least in order to find a logical solution in the problem of knowledge. Thus in *OKEW* the British philosopher analyzes the problem of knowledge mainly through the study of the relation between subject – object and cause - effect.